ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТОМ 2

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ 1847-1861

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
КИЇВ ✲ 1970

У1
Ш37

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе

7—3—1
Інф. лист — 69М

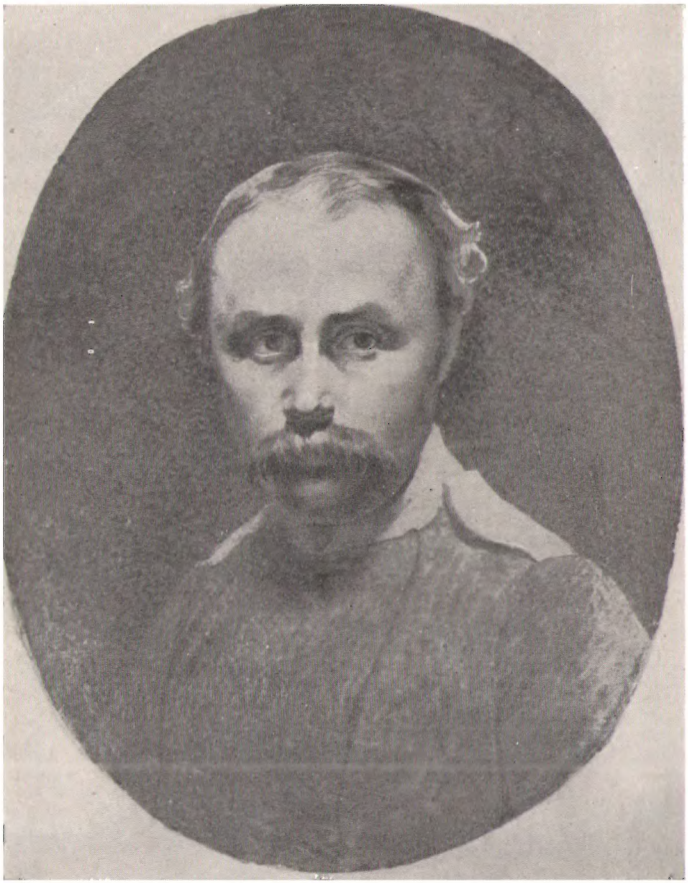

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

1847 * 1861

В КАЗЕМАТІ

Моїм соузникам посвящаю

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось,
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали.
І, певне, думали: «Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?»
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемось, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Меж людьми, як люде.
А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Украйну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклинайте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

[*1847, Орська кріпость*]

1

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.
Тілько дав мені бог
Красу — карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.

Ані братика я,
Ні сестрички не знала,
Меж чужими зросла,
І зросла — не кохалась!
Де ж дружина моя,
Де ви, добрії люде?
Їх нема, я сама.
А дружини й не буде!

[*Між 17 квітня і 19 травня 1847, С.-Петербург*]

II

За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи́
Співа, сумно співає:
«Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій».
Та й замовк, зажурився
І на спис похилився.
Став на самій могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.

З-за Дніпра із села
Руна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

[*Між 17 квітня і 19 травня 1847, С.-Петербург*]

III

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

[*Між 17 квітня і 19 травня 1847, С.-Петербург*]

IV

«Не кидай матері!» — казали,
А ти покинула, втекла,
Шукала мати, не найшла,
Та вже й шукати перестала,
Умерла плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе, неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похилився.
У гаї пташка не співає —
Й її з собою занесла.
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куда полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сем'ї
Кого ти радуєш? до кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю бога, щоб печаль
Тебе довіку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб бога ти не осудила
І матері не прокляла.

[*Між 17 квітня і 19 травня 1847. С.-Петербург*]

V

«Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила.—
Чого ти плачеш ідучи,
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?»
«Так, мамо, так». І знов ходила,
А мати плакала ждучи.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає,
То дівчина заручена
Калину сажає,
І сльозами поливає,
І господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії роси.
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
«Може, пташкою прилине
Милий з того світа.
Зов'ю йому кубелечко
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакать, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати».

І калина прийнялася,
Віти розпустила.
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,
То дівчина з калиною
Плаче, розмовляє:
«Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Поливаная.

Широкії ріки-сльози
Тебе полили.
Їх славою лукавою
Люде понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червоную
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
І вітами широкими
Од сонця закрий.
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють.
Широкії твої віти
Діти обірвуть».
Вранці-рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала, не вставала:
Утомилось молодеє,
Навіки спочило...
Вставало сонце з-за могили,
Раділи люде, встаючи,
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала ждучи.

[*Між 17 квітня і 19 травня 1847, С.-Петербург*]

VI

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший —
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі.

А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.
Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зів'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По́ світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

[*Між 17 квітня і 19 травня 1847, С.-Петербург*]

VII

Н. КОСТОМАРОВУ [1]

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переміняли,
Синємундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось

На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе зпята...
Молюся! господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

1847, мая 19,
[С.-Петербургъ]

VIII

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тілько дівчата
Та соловейко не затих.

[Між 19 і 30 травня 1847,
[С.-Петербургъ]

IX

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила,
Поки в землю положила.
А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тілько пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате, не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись-то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась,
Думав жити, любитися
Та бога хвалити!
А довелось... ні до кого
В світі прихилитись.
Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає,
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

[*Між 19 і 30 травня 1847, С.-Петербург*]

X

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказать по правді, не було.
Та все-таки якось жилось,
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Украйні поховають,
Що не в Украйні буду жить,
Людей і го́спода любить.

[*Між 19 і 30 травня 1847, С.-Петербург*]

XI

КОСАР

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зустрічають сичі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси;
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.

Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
  Не мина й царя.

  І мене не мине,
  На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
  І не пом'яне.

[*30 травня 1847,*
С.-Петербург]

XII

  Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля го́спода. Годіть!
Смирітеся, молітесь богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть.
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

[*Між 19 і 30 травня 1847,*
С.-Петербург]

* *
*

Не спалося,— а ніч, як море.
(Хоч діялось не восени,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ни про младенческие сны.
Верчуся, світу дожидаю,
А за дверима про своє
Солдатськеє нежитіє
Два часовії розмовляють.

1

Така ухабиста собой,
И меньше белой не дарила [1].
А барин бедненькой такой.
Меня-то, слышь, и подсмотрили,
Свезли в Калугу и забрили.
Так вот-те случай-то какой!

2

А я... Аж страшно, як згадаю.
Я сам пішов у москалі;
Таки ж у нашому селі
Назнав я дівчину... Вчащаю
І матір удову єднаю.
Так пан заклятий не дає:
Мала, каже,— нехай дождуся.
І, знай, вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє;
Пішов я з матір'ю просити.
«Шкода́,— каже,— і не проси.
П'ятсот,— каже,— коли даси,
Бери хоч зараз...» Що робити?
Головко бідна! Позичать?
Та хто таку позичить силу!
Пішов я, брате, зароблять.

І де вже ноги не носили!
Поки ті гроші заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморії, по Дону...
І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі,—
Аж тілько мати на печі,
Та й та, сердешна, умирає.
А хата пусткою гниє.
Я викресав огню, до неї...
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди.
Привів попа, та не застав,—
Вона вже вмерла. Нема й сліду
Моєї Ганни. Я спитав
Таки сусіду про Ганнусю.
«Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла.
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела
Та у криниці й затопила».
Неначе згага запекла.
Я ледве-ледве вийшов з хати.
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько, й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю.
Хотів палати запалить
Або себе занапастить,
Та бог помилував... А знаєш,
Його до нас перевели
Із армії, чи що?

1

Так что же?
Ну, вот теперь и приколи!

Нехай собі! А бог поможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили.
Я став перед світом дрімать,
І паничі мені приснились
І не дали, погані, спать.

[*Між 19 і 30 травня 1847, С.-Петербург*]

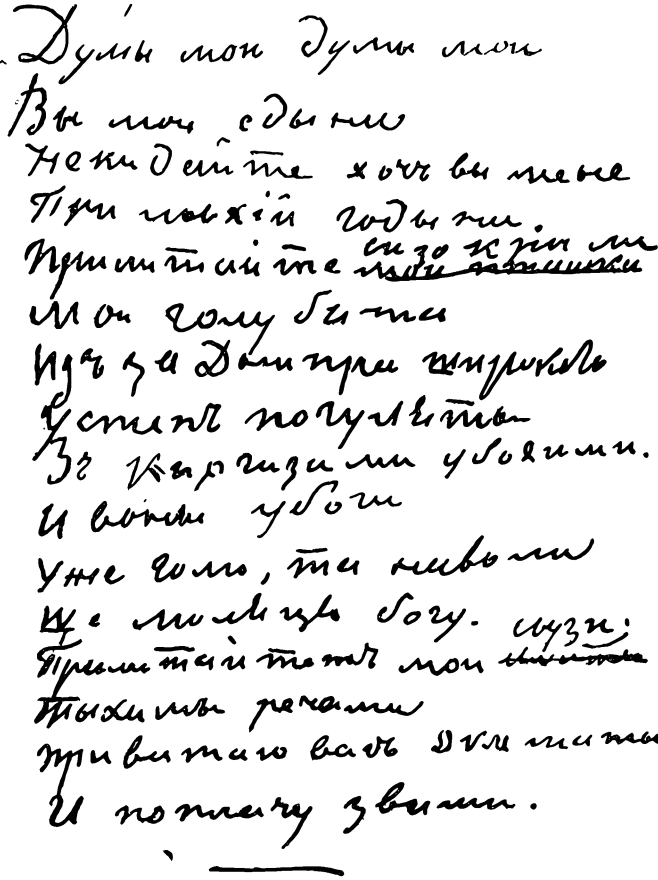

Сторінка автографа поезії
«Думи мої, думи мої...» (1847)

* *
*

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими [1].
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[*Друга половина 1847. Орська кріпость*]

КНЯЖНА

ПОЕМА

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм
Я їх, добрих, знаю.
Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?
А я знаю. І розкажу
Тобі; й спать не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! — і серце одпочине
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади; біліють хати,

А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широкелистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
Веселі здáлека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
В тому господньому селі,
На нашій славній Україні,—
Не знаю, де вони взялись,—
Приблуда князь. Була й княгиня,
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті:
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі.
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було.
Бувало, літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива...
А князь аж синій похожає,
Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує «віват!» [1].
Гуляє князь, гуляють гості;
І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє,
І так за днями день минає,
Мужицькі душі аж пищать.
Судовики благають бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
«І патріот! і брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват!»

А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика... І бог не знає,
А може, й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась.
І батько, й мати не пускали,
Казали: «Вгору не залазь».
Так ні, за князя. От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!

Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
Як люде люблять живучи.
А жить так, господи, хотілось!
Хотілось любити
Хоть годочок, хоть часочок
На світ подивитись.
Не довелось, а все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...
Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить, та славить бога,
І добро творити,
Та божою красотою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії
Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
Може, бог так хоче?
Боже! Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.

Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне згинуть в самотині
Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі.
Узріть його, поціловать
Своє єдинеє дитя,
І перший крик його почути...
Ох, діти! Діти! Діти!
Велика божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло.
І княгиня з дитиною
Не тією стала.
Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину.
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім оха: «Забуває
Мене мій Поль або Філат!»
За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привела?

А моя свою дитину
Сама доглядала.
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила...
І книжечок з кунштиками [2]
В Ромні накупила.
Забавляла, розмовляла,
І богу молитись,
І азбуку по кунштиках
Заходилась вчити.
І що божий день купала,
Рано спати клала
І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала.
Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
І, лишенько, свого князя
П'яного згадала —
У мундирі. Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
«Не плач, мамо, не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться...» Що день божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя, виростає
Світові на диво.
Виростає... Та недовго

Буде веселити
Свою матір. Бог карає
Княгиню на світі...
А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає?
Занедужала княгиня,
І князь схаменувся.
За бабами-знахурками
По селах метнувся.
Наїхали... Заходились.
Лічили, лічили...
Поки її, безталанну,
В труну положили.

Не стало на селі княгині,
І гусла знову загули.
А сирота її в селі,
Її єдиная дитина!
Мов одірвалось од гіллі,
Ненагодоване і босе.
Сорочечку до зносу носить.
Спеклося бідне на жару.
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру.
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє.
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою...
І господа б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася. А добрі люде
Прибрали, в Київ одвезли
У інститут. А там що буде,
Побачим. Гусла загули,
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.
І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара господе́ва. Тисячами гинуть

Голодній люде. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарать.
Або вже аж надто довготерпеливий...
Минають літа; люде гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнили.
А він байдуже, п'є, гуляє
Та жида з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліби зійшли,
Радіють люде, бога просять...
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.
Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тілько смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Воно й уродилось?
Або, може, молодеє
Чи не полюбило
Кого-небудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла.
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...

Що день божий обходила
Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір'ю
Своєю святою
Її звали. І все село
За неї молилось...
А тим часом жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
З половою жито.
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув,
На мо́горич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи. Аж лящить
Жіночий регот. Завиває,
Реве хазяїн: «Будем пить,
Аж поки наша доня спить!»

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
З-під стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...

Дивітеся, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.
Головою молодою
На руку схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало?
Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась та й спать лягла.
І тихо заснула.

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості, де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Остатню каплю допивав
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
Куда ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся, ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусає!
Убий, і бог не покарає!
Як тая Ченчіо [3] колись
Убила батька кардинала [4]
І Саваофа [5] не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить,
А бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт,
І плач почули із палат —
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялись,
І зорі зникли. Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвавсь.
Пани в гаю не ворушились,

А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймавсь

Прокинулись вранці гості.
Аж бачать, що лихо,
Покинули свого князя
Та любо, та тихо.
Так і ми його покинем,
Так і бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година —
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте.
Ти ще будеш покутовать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
На безлюдді. Не покинеш.
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховаєш.

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє.
Не здужає встати,
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли,
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.
А її немає
І не буде вже, святої...
Де ж вона поділась?

У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на́ світ жить, любить,
Сіять господньою красою,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить.
А сталось ось як. У черницях
Занапастилося добро...

Блукаючи по Україні,
Прибився якось і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотній стоїть.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину́,
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік. Одпочивала
Та й богу душу оддала...
«Вона була ще молодою;
І прехорошая собою.
На сонці дуже запеклась
Та й занедужала. Лежала
Недовго щось, седмиці [6] з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста».

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

N. N.[1]

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люде, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зо́ря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Украйні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога . . . . .
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало

Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і бога не прокляв!

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

* *
*

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу
Та люте панство проклинав.
І зга́дував літа лихії.
Погані, давнії літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!
Нігде не весело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
І на Украйні, добрі люде;
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так-то, люде,
Хотілося б... Та що й гадать...
Нащо вже й бога турбовать,
Коли по-нашому не буде.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

СОН

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого.
З Виблої могили[1],
Ще старшої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною,
Неначе ди́ва виринають,
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває.
А онде, онде за Дніпром,
На при́горі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу..[2]
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає ту́гу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!
І Трахтемиров[3] геть горою
Нече́пурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.

А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло царям на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця,—
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!!
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!
Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! найсвятії!
Простіть!.. Я богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину [4] кругом.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають... «Гай! гай!..—
Старий промовив.— Недоуми!
Занапастили божий рай!..
Гетьманщина!..» І думнеє
Чоло похмаріло...
Мабуть, щось тяжке, тяжкеє
Вимовить хотілось?
Та не вимовив...
. . . . . .
«Блукав я по́ світу чимало,
Носив і свиту, і жупан...

Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже й там,
Єй же богу, лучче жити,
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив
Людей божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові!..
А получчали?.. ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе [5]
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани християне!..»
Затих мій сивий, битий тугóю,
Поник старою буй-головою.
Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мрієть,
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили [6] вкрили.
З Трубайлом Альта [7] меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те рáдує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари,
Хмари звеселіли...
А старий мій подивився,
Сльози покотились...
«Молюсь тобі, боже милий,
Господи великий!

Що не дав мені загинуть,
Небесний владико,
Що дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити
Тебе восхвалити
І твоєю красотою
Серце веселити...
І поховать побитеє
Гріхами людськими
На горах оцих високих,
І витать над ними...»
Утер сльози нехолодні,
Хоч не молодії...
І згадував літа свої
Давнії, благії.
Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось,
Які моря перепливав!..
І темний гáйок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, нігде правди діть,
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажурився,
Ходив довгенько коло хати,
А потім богу помолився,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повився.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!

Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На дніпрових горах.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

ІРЖАВЕЦЬ [1]

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави [2].
А за ними й Гордієнко... [3]
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати?
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з фастовським полковником [4]
Гетьмана єднали.
Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата [5].
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий... [6]
Не плакала б матер божа
В Криму за Украйну.
Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою матер божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя [7].

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
Опанував запорожцем
Поганий татарин.
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та заказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ пресвятої
І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта [8] старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали —
Про все розказали.
Що ж діялось по Шведчині! [9]
То й вони злякались!
Оніміли з переляку,
Сліпі небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові [10],
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будовати.
Як плакала за дітками
Старенькая мати.
Як діточки на Орелі
Лінію копали [11]
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали [12].
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине.
Чули, чули небожата,
Чули, та мовчали.

Бо й їм добре на чужині
Мурзи [13] завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
Заплакала матер божа
Сльозами святими.
Заплакала милосерда,
Неначе за сином.
І бог глянувсь на ті сльози,
Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

N. N.

О думи мої! о слáво злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю . . . . . .
. . . . . .

Ти привітала
Нерона [1] лютого, Сарданапала [2],
Ірода [3], Каїна [4], Христа, Сократа [5],
О непотребная! Кесаря-ката [6]
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що сірóму ти поцілуєш?
За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю,
Й не такі, як я, дармо співають.
І чудно, й нудно, як поміркую,
Що часто кóтяться голови буї
За теє диво! мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться.
А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

ПОЛЯКАМ

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було [1],
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Украйна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу па́да. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: «Te deum! [2] алілуя!..»

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

[Після 22 червня 1847,
Орська кріпость — 1850, Оренбург]

ЧЕРНЕЦЬ [1]

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерськая наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле,
А єдвабном [2] застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства [3] те бурсацтво
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люде обступили?

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак: «Ох, літа! літа!
Що ви творите?» На тотеж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:

«По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так.
Якби-таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам.
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!»

Аж до Межигорського Спаса [4]
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: «Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!»
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом не добитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець дзвонковую [5]
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
Іде чернець у келію
Меж стіни німії

Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.

І тихнуть божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман [6], мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів [7],
Кайдани брязкають... Москва,
Борй, снігй і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину,
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
«Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?»

До утрені завив з дзвініці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

* *
*

Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм.
А покидаємо діла...

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Коли б ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

* *
*

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, ей-богу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

* *
*

Ой стрічечка до стрічечки,
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю.

Ой плахотка-червчаточка [1],
Дивуйтеся, дівчаточка,
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

Ой дивуйтесь, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся,
Подавані рушники...
Отаке-то, козаки!

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

ХУСТИНА

Чи то на те божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак як голуб з нею.
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.
Дождалися... З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В похід у дорогу славні компанійці [1]
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випровожала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випровожала; коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила збрую — шаблю золотую
І рушницю-гаківницю.
Випровожала три поля, три милі,
Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити.

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася.
Квітчалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась.
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина́ літо, мина й друге,
А на третє линуть
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім стиха —
Не дивися, безталанна,—
Везуть тобі лихо.
Везуть труну мальовану,
Китайкою криту.
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник [2] з Січі.
За ним ідуть осаули
Та плачуть ідучи.
Несуть пани осаули
Козацькую збрую:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую.
Три рушниці-гаківниці
І три самопали...
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ [1]

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу.
Та й списую Сковороду [2]
Або «Три царіє со дари» [3].
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакать. І не знаю,
За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як конаю я в неволі,
Як я нуджу світом.
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток,
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршовати.
Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує, й плаче

Тихесенько, щоб бог не чув,
Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талáми [4] вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящеє, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високую
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, талʼи...
І хоч би на́ сміх де могила
О давнім да́вні говорила.
Неначе люде не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?

Чи, може, крий боже,
Тут і загину.
І почорніє червоне поле...
«Айда в казарми! Айда в неволю!» —
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні, і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи [5] заблудила...
Та й упиваться зареклась.

Не поможе милий боже,
Як то кажуть люде.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,

Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати,
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Украйна,
І Дніпро крутоберегий.
І надія, брате,
Не даєте мені бога
О смерті благати.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Я. Кухаренку[1]

«Не варт, ей-богу, жить на світі!..»
«То йди топись!» — «А жінка? діти?»
«Отож-то, бачиш, не бреши!»
А сядь лишень та напиши
Оцю бувальщину... То, може,
Інако скажете, небоже.

Пиши отак: було
Село —
Та щоб не лізти на чужи́ну,
Пиши — у нас на Україні.
А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток.
Добро, мавши діток
У розкоші,— хвалиш бога...
А вдові убогій,
Мабуть, не до його,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала;
Думала — в черниці
Або йти топиться,
Так жаль маленьких діток стало!
Звичайне, мати, що й казать!
Та, може, снився-таки й зять,
Бо вже Катруся підростала.
Чи вже ж їй вік продівувать,
Зносити брівоньки нізащо?..
Ні, дівонька вона не та! —
Таки ж у тім селі трудящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!
То сяк, то так
Придбав сірома грошенят,
Одежу справив, жупанину,
Та ні відсіль і ні відтіль
На ту сирітську копійчину

Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває меж панами),
Не торгувавсь і панотець,
Усім на диво та на чудо!
За три копи звінчав у будень.

Просохли очі у вдови.
Отак-то, друже мій, живи,
То й весело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоть кажуть от ще що, небоже:
Себе люби, то й бог поможе.
А доведеться умирать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов — господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток;
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.

Одружились небожата.
Дивувались люде,
Як то вони, ті сйроти,
Жить на світі будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались,
Де в тих сиріт безталанних
Добро теє бралось?
І в коморі, і надворі,
На току й на ниві,
І діточки, як квіточки,
Й самі чорнобриві,
У жупанах похожають,
Старців закликають
На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали, себелюби,
Та все жалкували,

Що сироти таким добром
Старців годували!
«Коли гниє, то спродали б,
Адже ж у їх діти!..»
Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі
І ненатля[2] голодная.
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили!
Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні,
То і не жаль було б: чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує. Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати,
А ще гірше ззамолоду
Гадину кохати.
Очарує зміїними
Карими очима...
А пек тобі, забув, дурню,
Що смерть за плечима.

До стебла́ все погоріло,
І діти згоріли,
А сусіди, і багаті
І вбогі, раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посходились жалкувати,
Жалю завдавати.
«Шкода, шкода! Якби знаття,
Копійчину б дбати,
То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали)
Попродай скотину
Та ходи до мене в найми,
Що буде, те й буде.
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люде,

А там знову...» Подякував
Максим за пораду:
«Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ради,
То тойді вже, певне, треба
Іти в найми знову...
Де-то моя Катерина,
Моя чорноброва!..
Вона мене все радила
І тепер порадить!..»
Та останняя ся рада
Навіки завадить.
Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала!

Тепер отак пиши, небоже:
Максим подумав, пожурився;
А потім богу помолився,
Промовив двічі: «Боже! боже!»
Та й більш нічого.
Од цариці
Прийшов указ лоби голить.
«Не дав вдовиці утопиться,
Не дам же й з торбою ходить»,—
Сказав Максим і грунт покинув,
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом громада повезла.
Такі-то темнії діла
Творяться нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: «Ах! аллах!
Не варт, не варт на світі жити!»
А чом пак темні не кричать?

2

Хіба ж живуть вони? і знають,
Як ви сказали, благодать,
Любов?..

1

...Що? що? Недочуваю...

2

Вони, кажу вам, прозябають.
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на горо́ді.

1

Отак по-вашому! Ну годі ж,
Нехай собі і не живуть...
А все скажу-таки: як хочеш,
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.

2

Отже, як будем так писать,
То ми й до вечора не кончим.
Ну, де той безталанний зять?

Вернувсь вдови́ченко додому,
А зять пішов у москалі.
Не жаль було його нікому.
Та ще й сміялись у селі!

Отже, далебі, не знаю,
Чи вона верталась,
Катерина, до матері,
Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицях — украла щось...
Потім утопилась.
Та все то те,— знаєш, люде
Втоплять і задушать!

А може, то така правда,
Як на вербі груші.
Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали.
Я чув тойді, на досвітках
Дівчата співали:
«Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили,
Тільки наймит не згубив,
Удовівну полюбив...»
Соромітна, нехай їй лихо!
Минали літа тихо, тихо,—
Отак пиши,— і за гріхи
Карались господом ляхи [3]
І пу́гав Пугач над Уралом [4].
Піти в одах вихваляли
Войну й царицю. Тільки ми
Сиділи нишком, слава богу.

Після великої зими
Вернувся і Максим безногий:
В поході, каже, загубив.
Та срібний хрестик заробив!

«Чого він придибав? Нема в його хати,
Ні сестри, ні брата, нікого нема.
Чого ж він приплентав?» — «А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть: легше умирати
Хоть на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палатах. Чи чув ти?» — «Ба ні,
Ей, дядечку, швидче будемо писати,
Бо хочеться спати і вам, і мені».

Зажурився москаль-каліка:
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах [5],
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
Де перезимує?
Уже осінь, незабаром
Зима залютує.
Нема йому в світі долі,
Полинула в поле!..

Попросився зимувати
До дяка у школу.
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили,
І в косі був, бо й москалі
Тойді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного
І борошном посипали,
Бог їх зна для чого!
Максим таки, як письменний,
Було помагає
І на клиросі дякові,
І псалтир читає
Над покойними. Й хавтури [6]
З школярами носить.
А в пилипівку сірома
Христа ради просить!
Нічого: знай, своє пиши
Та перед лю́дьми не бреши.
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його.
«І талан, і безталання —
Все,— каже,— од бо́га».
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
Москаля Максима.
А в неділю або в свято
Мов причепуриться,
Шкандибає на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку...
І вдову згадає,
І за її грішну душу
Псалтир прочитає.
Катерину о здравії
Тихенько пом'яне!
Утре сльози — все од бога —
Й веселенький стане.
А в петрівку і спасівку
Не спочине в школі,
Бере заступ і лопату,

Шкандибає в поле.
І край шляху при долині —
Отже не вгадаєш,
Що каліка виробляє? —
Криницю копає!
Та й викопав. На те літо
Криницю святили,
На са́мого Маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїжджачим;
А на друге літо
Москаля вже неживого
Найшли в балці діти,
Коло самої криниці —
Вийшов подивиться
Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали
І долину, і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою. На спаса
Або Маковія
І досі там воду святять.
І дуб зеленіє.
Хто йде, їде — не минають
Зеленого дуба,
В холодочку посідають
Та тихо та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима...

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине.

[*Друга половина 1847,*
Орська кріпость]

* *
*

Привикне, кажуть, собака
за возом бігти, то
біжить і за саньми.

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш! Єй-богу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж запла́чу.
І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Украйну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю,—
Єй-богу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки меж вами жив,
То, може, дещо і осталось.

[*Кінець 1847,*
Орська кріпость]

* *
*

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
А сиріч... [1] як би вам сказать,
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать.

Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже,
А воно, убоге,
Молодеє, сивоусе,—
Звичайне, дитина —
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[*Перша половина 1848,*
Орська кріпость]

ВАРНАК [1]

Тиняючи на чужині
Понад Елеком [2], стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали
І розмовляли, сповідались
Один другому. «Довгий вік! —
Старий промовив.— Все од бога!
Од бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік,
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі». І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.
І потечуть з очей старих
Сльози молодії,
І умитеє сльозами
Серце одпочине
І полине із чужини
На свою країну.

«Багато дечого не стало,—
Сказав старий.— Води чимало
Із Ікви [3] в море утекло...
Над Іквою було село,

У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю!
Письмо те полилося... Нас!
Дешевших панської собаки,
Письму учить?!
Молитись богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник,—
Така його доля.
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі,—
Не дає. І в москалі
Проклята не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

Година тяжкая настала!
Настали тяжкії літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О боже мій! О мій єдиний!
Воно тойді було дитина,
Воно... Не нам твої діла
Судить, о боже наш великий!
Отож вона, мені на лихо

Та на погибель, підросла.
Не довелось і надивитись,
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і господа хвалить...
А довелося...

Накупили
І краму й пива наварили,
Не довелося тілько пить.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... не до ладу
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
Пішов я в писарі в громаду.
То сяк, то так минає год.
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їжджались,
Уже засватані. Жили
В дворі, гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,
І ми ждемо того весілля.
Отож у клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі.
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музика...
Їх із костьолу повели
В возобновленній покої.
А ми й зустріли їх і всіх —
Княжат, панят і молодих,—

Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик,
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких. Всюди хата.
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене господарем обрали.
Сем'я моя щодень росла
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась,
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні
Та й пустиш в степ —
Всього, всього тойді бувало,
І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізать,
Щоб не нудить світом.
І зарізав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу [4],
Щоб зарізаться. Дивлюся,

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий!
Який дивний ти. Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
Нудьги тії не осталось,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись
Та суда, суда людського
У людей просити».

[*Перша половина 1848,*
Орська кріпость]

* *
*

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог милосердий
Хоч на старість волі.
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившися богу,
Там би я... Та шкода й гадки,
Не буде нічого.
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люде добрі,
А то одурію.

[*Перша половина 1848,*
Орська кріпость]

* *
*

У бога за дверми лежала сокира
(А бог тойді з Петром ходив
По світу та дива́ творив).
А кайвак на хирю [1]
Та на тяжке лихо
Любе́нько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дрова
В зелену діброву;
Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця,
Аж страх, аж жаль було дивиться.
Дуби і всякі дерева́
Великолітні, мов трава
В покоси стелеться, а з я́ру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тингиза [2], до Аралу [3]
Кипіла в озерах вода.
Палають се́ла, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігáх ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мерк за димом божий світ.
. . . . . .
На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталось;
Тілько одним одно хиталось
Зелене дерево в степу.

Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру́ чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім верблюді́.
Непевне діється тойді:
Мов степ до бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову, і гляне
На степ і на К а р а - б у т а к [4].
С и н г и ч - а г а ч [5] кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...

Одним єдине при долині
В степу край дороги,
Стоїть дерево високе,
Покинуте богом.
Покинуте сокирою,
Огнем не палиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого.
На долину заїжджають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї.

[*Перша половина 1848,*
по дорозі з Оренбурга до Раїма]

* *
*

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой піду я степом-лугом
Та розважу свою ту́гу.
«Не йди,— кажуть,— з цієї хати
Не пускають погуляти».

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

ЦАРІ [1]

Старенька сестро Аполлона [2],
Якби ви часом хоч на час
Придибали-таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас
До оди пишно чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас [3],
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино. Та ладом
Та добрим складом хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо.

1

Не видно нікого в Ієрусалимі.
Врата на запорі, неначе чума
В Давидовім граді, господом хранимім,
Засіла на стогнах [4]. Ні, чуми нема;
А гірша лихая та люта година
Покрила Ізраїль: царева война!

Цареві князі, і всі сили,
І отроки, і весь народ,
Замкнувши в городі кївот [5],
У поле вийшли, худосилі,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх.
А в городі младії вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Клепуть Давида [6] сподаря [7].
А він собі, узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає.
Та мов котюга позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія [8]. А в саді,
В своїм веселім вертограді [9],
Вірсавія [10] купалася,
Мов у раї Єва,
Подружіє Гурієво,
Рабиня царева.
Купалася собі з богом,
Лоно біле мила
І царя свого святого
У дурні пошила.

Надворі вже смеркло, і, тьмою повитий,
Дрімає, сумує Ієрусалим.
В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид похожає і, о цар неситий,
Сам собі говорить: «Я... Ми повелим!
Я цар над божіїм народом!
І сам я бог в моїй землі!
Я все!..» А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сикеру...[11]
І цар сказав, щоб на вечерю
Раби — рабиню привели,
Таки Вірсавію. Нівроку
До божого царя-пророка
Сама Вірсавія прийшла,

І повечеряла, й сикеру
З пророком випила, й пішла
Спочити трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій спав.
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому цар його украв
Не золото, не серебро,
А луччеє його добро,
Його Вірсавію — украв.
А щоб не знав він тії шкоди,
То цар убив його, та й годі.
А потім цар перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана...[12]
І знов веселий, знову п'яний,
Коло рабині заходивсь.

II

Давид, святий пророк і цар,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамар
І син Амон. І се не диво.
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у простих,
А ось які. Амон щасливий,
Вродливий первенець його!
Лежить, нездужає чогось.
Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає
І сипле попіл на главу.
«Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру! умру!»
І йде, ридаючи, до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храмині своїй кедровій
Лежить, аж стогне, та лежить,

Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
Щоб та Фамар сестра прийшла.
«Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги». Вранці-рано
Фамар спекла і принесла
Опріснок [13] братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки,
Сестра ридає. І, рвучись,
Кричить до брата: «Схаменись,
Амоне, брате мій лукавий!
Єдиний брате мій! Я! Я!
Сестра єдиная твоя!
Де дінусь я, де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І бог, і люде прокленуть!..»
Не помогло-таки нічого.
Отак царевичі живуть,
Пустуючи на світі.
Дивітесь, людські діти.

III

І поживе Давид на світі
Не малі літа,
Одрях старий, і покривали
Многими ризами його,
А все-таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
От отроки й домірковались
(Натуру вовчу добре знали),
То, щоб нагріть його, взяли,
Царевен паче красотою,
Дівчат старому навели.
Да гріють кров'ю молодою

Свого царя. І розійшлись,
Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга.
І розпустив слини,
І пазури простягає
До Самантянини [14],
Бо була, собі на лихо,
Найкраща меж ними,
Меж дівчатами; мов крин той
Сельний [15] при долині —
Меж цвітами. Отож вона
І гріла собою
Царя свого, а дівчата
Грались меж собою
Голісінькі. Як там вона
Гріла, я не знаю,
Знаю тілько, що цар грівся
І... і не позна ю [16].

IV

По двору тихо похожає
Старий веселий Рогволод [17].
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято: виглядає
Із Лйтви князя-жениха
За рушниками до Рогніди [18].

Перед богами Лель і Ладо [19]
Огонь Рогніда розвела;
Драгим єлеєм полила
І сипала в огнище ладан.
Мов ті валькірії [20], круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:

«Гой, гоя, гоя!
Новії покої
Нумо лиш квітчати.
Гостей сподіватись».

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки, й старі бояра
Із Литви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Литви йде князь сподіваний,
Ще незнаємий, давно жаданий;
А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир [21] князь со киянами.

Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя [22] народ, княжну поя [23],
Отиде в волості своя,
Отиде з шумом. І растлі ю,
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакії-то святії
Оті царі.

V

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських!
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень, ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона;
Намистечко, як зароблю,
Тобі к великодню куплю.
Пострижемося ж у лакеї

Та ревносно в новій лівреї
Заходимось царів любить.
Шкода́ і оливо тупить.
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащо ж себе таки дурить?
Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде,
Там будем жить, людей любить,
Святого господа хвалить.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Добро́, у кого є госпо́да,
А в тій госпо́ді є сестра
Чи мати добрая. Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.
. . . . . .
І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакать, що немає роду,
Нема пристанища, господи!
. . . . . .
Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Д а р ' ю [1], на якор стали;
З В а т а г и [2] письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав, де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?
«А в тебе єсть?» — «Жона, і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...»
. . . . . .

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

ТИТАРІВНА [1]

Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били
Та верховодили в селі,—
Як ті гусари на п о с т о ї.
Ще за Гетьманщини святої,
Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
У оранді [2] на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки... «Уже й кінець!
А нуте іншу!» — «Та й це добра!»
І знову ліри заревли,
І знов дівчата, мов сороки,
А парубки́й, узявшись в боки,
Навприсідки пішли.

. . . . . .

Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті.
Найкращий хлопець, та байстрюк,
Байстрюк собі та ще й убогий,
Так і нікóму не до його,
Стоїть собі, як той . . .
Плечима стелю підпирає,
Та дивиться, і замирає,
На титарівну... А та в квітах,
Мов намальована, стоїть
Сама собі і на Микиту
Неначе глянула!.. Горить!
Горить Микита в сірій свиті!
Шеляга виймає
І за того остатнього
Музику наймає.
І нерівню титарівну

У танець вітає!!
«Одчепися, пройдисвіте! —
І зареготалась
Титарівна,— хіба тобі
Наймичок не стало!»
Насміялась титарівна
З бідного Микити.
Насміялася при людях,
Що він в сірій свиті!
Буде тобі, титарівно!
Заплачеш, небого,
За ті смі́хи!..
Де ж Микита?
В далеку дорогу
Пішов собі... З того ча́су
Не чуть його стало...
З того часу титарівні
Щось такеє сталось!

Додому пла́чучи прийшла,
І спати пла́чучи лягла,
І не вечеряла!.. не спала,
Яка лягла, така і встала,
Мов одуріла! Що робить?
Сама не знає! А Микита,
Неначе сич, у сірій свиті
Перед очима все стоїть!
Мара́, та й годі! Титарівно!
В недобрий час з того нерівні
Ти насміялась... Стало жаль
Тобі його... Нудьга, печаль
І сором душу оступила,
І ти заплакала! Чого?
Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного того!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває!
Увечері ду́рається,
Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа

Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись,
Титарівна... Хоч у воду,
Аби до Микити...
. . . . . .
Стережітесь, дівчаточка,
Сміятись з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина засихала,
А батько, мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
Святими тра́вами поїли
І все-таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядать його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже не здужає і встать.
Так от що сміхи наробили!
А він канув, провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли? Год за годом
Три годи минули.

На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позаторік.
Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки вліта козак,
Та ще й приспівує отак:
«Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули!

Як нас добували,
Жито розсипали
Вночі на печі...»
«Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Соцький? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво,
Ходіте биться! Чи бороться,
Бо я борець!..»
Не неділю,
Не дві, не три і не чотири!
Як тій болячці, як тій хирі,
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось,
Таке хиренне? Все село
Проклятого не нагодує.
А він собі гуляє, п'є
Та хлопцям жа́лю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним.
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє,
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.
А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє:
«Чи не той це Микита,
Що з вильотами свита?»
Той це, той, що на селі
Ти насміялася колись.
А тепер сама до його
У садочок ходиш,
Сама йому, байстрюкові,
Як панові, годиш!

Не день, не два титарівна
В садочок ходила,
Не день, не два, як панові,
Микиті годила!
Догодилась титарівна
До самого краю

І незчулась!
Дні минули,
Місяці минають,
Мина́ літо, мина осінь,
Мина́ сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає.
Настане горенько твоє!
. . . . . .
У титаря у садочку,
У яру́, криниця
Під вербою... До криниці —
Не води напиться —
Ледве ходить титарівна
Трохи пожуриться.
Поплакати, погадати,
Як їй дівувати?
Де їй дітись од сорома,
Де їй заховатись?
. . . . . .
Раз увечері зимою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину.
То підійде до криниці,
То знов одступає,
А з калини, мов га́дина,
Байстрюк виглядає!
Положила на цямрину
Титарівна сина
Та й побігла... А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов, співаючи,
Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

У неділеньку раненько
Збиралася громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.

Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні.
Ой узяли безталанну,
Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали,
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

Борця того в селі не стало;
А люде в Польщі зустрічали
Якогось панича. Питав:
«Чи жи́ва,— каже,— титарівна?
Чи насміхається з нерівні?»
Ото він самий! Покарав
Його госпо́дь за гріх великий
Не смертію! — він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!. Знать, од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди! . . . . .
Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядать
Червонолицая Діана...
А я вже думав спать лягать —
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю
Чи тее... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної [1],
На вахті стоя,
Журився сам собі чогось,
Та й заспівав,— звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо з лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..

Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала,
І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люде кажуть і говорять:
«Мабуть, він упився».
І я заплакав, жаль малому
Було сіроми-сироти.
. . . . . .

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам єси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося,–
Чи так, лебедику?! «Еге...»

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім А р а л у [1], і пишу.
Віршую нищечком, грішу,
Бог зна колишні случаї
В душі своїй перебираю
Та списую: щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається-таки, та й годі.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

П. С.[1]

Не жаль на злого, коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
Готическький з часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Ширий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У свиті ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрукуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тілько ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть?! Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого,
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

Г. З.[1]

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою гарно-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя ти співаная воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися з-за . . . .

І ти, моя єдиная,
Встаєш із-за моря,
З-за туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії.
І передо мною
Ніби море заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люде веселі.
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати![2]
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!

А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своєму
Доброму звичаю,
Може, й мене ненароком
Діточки згадають.
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.
А я, доленько, в неволі
Помолюся богу.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: «Снилося дурній».
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселеє та молодеє
Колишнє лишенько лихеє.
Я заридав би, заридав!
І помолився, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнєє святеє диво!

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

МАРИНА [1]

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звича́ї...
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам кріпак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Єй-богу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан.
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.

. . . . . .

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже, в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, ніврoку,
У схимника!.. [2]
Та й те сказать:
Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже.
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину,
Як вона у пана злого
І за що страждала?
Та нищечком, щоб не чули
Або не дознались.

А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше запровторять.
Пропадем обоє...
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з костьолу їхав,
Чи управитель, а не пан.
За вихилясами придан,
За зиком та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую!..
За що пак милує господь
Лихую твар такую,
Як цей правитель?.. Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток.
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
Отже й нічого! А жонатий
І має двоє діточок,
Як ангеляточок.
Дивітесь, вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із кочa [3] пан мій вилізає
І посила за молодим.
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої... Незабаром
І молодого привели
(З весілля та в гусари).
Назавтра в город одвезли
Та й заголили в москалі!
Отак по нашому звича́ю
Не думавши кончають!
А молода? Мабуть, без пари

Судилось господом зносить
Красу і молодость... Мов чари,
Розсипалось та розлилось,
І знову в люди довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойова,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною! Найпаче
Сердешній плакать не дають,
Вона ж сховається та й плаче.
Дурна! їй шкода мужика
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом себе,—
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш, забажай,
Всього дадуть, та ще й багато!
«Не треба,— кажеш,— дайте хату!»
Цього вже лучче й не благай,
Бо це... сама здорова знаєш...
Дивися, огирем яким
Сам пан круг тебе похожає,
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею,
Хіба повісишся!.. За нею
Приходила мати
У пана просити.
Звелів не пускати,
А як прийде, бити —
Що тут їй робити?
Пішла, ридаючи, в село.
Одним одно дитя було,
Та й те пропало. . .
. . . . . .
Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль!.. Мій боже милий,
Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать,

Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого го́спода любить
І брата миловать...
Насилу
Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве-ледве вийшла з хати,
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат, під тином сіла,
І ніч цілісіньку сиділа,
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло.
Уже й зайшло, смеркати стало —
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином; проганяли,
Уже й собаками цькували —
Не йде, та й годі. . . .

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця [4],
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає.
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилась.
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.

Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати.
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зима вже надворі,
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить,
І не плаче... отак її
Доконав, небогу,
Той правитель... а все-таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі,
Така вже вродилась.
Раз увечері зимою
Марина дивилась
На ліс чорний, а з-за лісу
Червоний діжою
Місяць сходив... «І я колись
Була молодою...» —
Прошептала, задумалась.
Потім заспівала:

«Хата на помості,
Наїхали гості,
Розплітали коси
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ірій полетіли,
А сірі на море!..»

. . . . . .

Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан червоний, аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як К и р и к[5] п'яний...
Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай собі, сидить.
Стара неначе одуріла.

Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь, палати зайнялися.
Пожар! пожар! І де взялися
Ті люде в бога? Мов з землі
Родилися і тут росли;
Неначе хвилі, напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там-таки було!
Марина гола наголо́
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! — і страх,
З ножем окровленим в руках,
І приспівувала . . . . .

«Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася!..
Як була я пані
В новому жупані,
Паничі лицялись,
Руку цілували!..»

(До матері).

А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели,
Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
Чи то не гуси, то пани,
Дивися, в ірій полетіли —
Агу! гиля! — до сатани,
До чорта в гості. Чуєш! Чуєш!
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?..
Дивися, онде головнею
Стоїть на комині. Чого,
Чого ти дивишся на неї?

Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на, давись!

(Дає лулі і співає).

«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москалі! москалі!
Запасóк навезли,
Папичі
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий,
Хмару розбий,
Нехай хмара
На татари,
А сонечко на християне,
Бий, дзвоне, бий!»

Мати

Мариночко, ходімо спать!

Марина

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганий,
Дивися, лізе цілувать.
Ось тобі, на!..

Мати

Ходімо спать.

(До людей).

Хрещені люде, поможіте!

Марина

Беріть мене! беріть, в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине

Твоя єдиная дитина,
Твоя Мариночка.
(Співає).
«Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай.
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай».

І пташкам воля, в чистім полі
І пташкам весело літать,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче).

Хоча б намисто було взять,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко, дивись,
Це я, Мариночка твоя!
Дивися, чорная змія
По снігу лізе... Утечу,
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на войні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся, зорі
Попадали неначе в воду,
Тілько осталася одна,
Одна-однісінька на небі,—
А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрям розхристана бреду.
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова...
Та й замахала,
Неначе крилами, руками

І пострибала через двір
У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало.
Уже весною, як орали,
Два трупи на́ полі найшли
І на могилі поховали.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

ПРОРОК

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовістить!
Святую правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господнюю святую славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзились!
І мужа свята... горе вам!
На стогнах [1] каменем побили.
І праведно господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать.
І, роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал] — 1859 року, декабря 18
[С.-Петербург]

СИЧІ

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Січі.
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить.
Орла ж повісить на тичині.
І при такій годині
Республіку зробить!
І все б, здавалося? — А ні,
Щоб не толочили пашні...
(Воно було б не диво,
Якби хто інший) на тій ниві
Сільце поставив. А то зирк!
Таки голісінький мужик
Поставив любо. Та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать... «Та й погані!
Усі до одного січі,—
Оце тобі вари й печи!»
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, воро́нам,
І не сказав нікому.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Меж скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться йдучи
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в о́чі,
Неначе вимовити хоче:
«Дністре, во́до каламутна,
Винеси на волю!
Або втопи принамені,
Коли така доля».
Та й роздігся на камені,
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве
І, ревучи, на той берег
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха —
І голий, і босий,
Та на волі, й більш нічого
У бога не просить.
Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Та тієї долі...
Пішов собі темним яром
Та співає йдучи:

«Ой із-під гори та із-під кручі
Ішли мажі рипліочі,
А за ними йде та чорнявая
Та плаче-рида йдучи».

Уже як хочете, хоч лайте,
Хоч і не лайте й не читайте —
Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братики, спишу,
Ще раз те оливо [1] потрачу;
А може, дасть бог, і заплачу,
То й буде з мене . . . .
Нумо знов
Покинув матір і господу,

Покинув жінку, жаль, та й годі!
На Бессарабію пішов
Оцей козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
«Аби файда [2] в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш».

. . . . . .

Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою,
У наймах. Сказано, шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу,—
Звичайне, наймичку. А пан!..
(І неталан наш, і талан,
Як кажуть люде, все од бога).
Наглядів, клятий! панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать!
Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій,
А був хазяїн . . . . .

. . . . . .

А жіночку свою любив —
І господи єдиний!
Як те паня́, як ту дитину,
У намистах водив!
Та знемігся неборака —
Хоч продавай хату
Та йди в найми. Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре. А жіночка
Мов цього й не знає,
У доброму намистечку
В садочку гуляє —

Як та краля! «Що тут робить? —
Сердега міркує.—
Покину їх та утечу.
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Не здужає встати,
А другая — молодая,
Дума погуляти!
Як же його? Що діяти?
Горе моє! Горе!»
Та й пішов, торбину взявши,
За синєє море!
Шукать долі. Думав прийти
Та хоч жінку взяти —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі!..
Так отак-то
Трапляється в світі:
Думав жити, поживати
Та бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого. Нудно йому
На чужому полі!
Всього надбав, роботяга,
Та не придбав долі!
Талану того святого...
Світ божий не милий.
Нудно йому на чужині,
І добро остило!
Хочеться хоч подивиться
На свій край на милий!
На високії могили!
На степи широкі!
На садочок! На жіночку!
Кралю карооку!
Та й поплив Дністром на сей бік,
Покинувши волю.
Бродягою... О боже мій!
Якеє ти, поле!
Своє поле! Яке-то ти
Широке... широке!..

Як та воля . . . . . .

. . . . . .

Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала.
Неначе п'явка та, впилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами.
І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!.. Ожила
Моя сердешна молодиця!
І де ті в го́спода взялися
Усякі штучнії їства?
Сама ж неначе нежива
На плечі пада... Напоїла,
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!..
Лежить собі неборака,
Думає, гадає,
Як то будем мандрувати...
І тихо дрімає...
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала — отак і так.

. . . . . .

Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу...
Прямо до прийому.

І там доля не кинула —
Дослужився до чину,
Та й вернувся в село своє
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люди,
І пан умер; а жіночка...
Московкою всюди
Хиляється... і по жидах,

І по панах, боса...
Найшов її, подивився...
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого бога,
Заридав, як та дитина...
І простив небогу!..

Отак, люди, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук!..
Де ж нам, грішним,
Добра цього взяти?
. . . . . .
. . . . . .

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказать,
А більше ні в кого спитать.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тілько добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заїхать в Україну,
У те найкращеє село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкії б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранне спать лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди: повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
. . . . . .
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужйну.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли

Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
. . . . . .
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакать — і мовчать!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Меж го́рами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Украйні.
. . . . . .

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одиноку душу
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькії діти.
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.
Мати скаже: «Бодай тії
Діти не родились».
А дівчина подумає:
«Я їх полюбила».

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри-чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
«Отак-то ти, кате!
Знущаєшся над сестрами...»
І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопали
І стали варити.
Заплакали, заридали...
А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Йвана отруїли
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.
Бо сестри ходили
Що день божий вранці-рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А бог людям на науку
Поставив їх в полі

На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько моє!

Черевиків немає,
А музика грає, грає,
Жалю завдає!

Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!

Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива,
Безталанна я!

Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,—
Я світом нужу.

Без розкоші, без любові
Зношу мої чорні брови,
У наймах зношу!

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари.
Безталанна я.

Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить.

Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!

Батько, мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять.

А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люде гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.

У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива.
Білолицая.

Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати,
Недоля моя.

Як билина при долині,
В одинокій самотині
Старіюся я.

На світ божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуся...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака,
Та й заночувала.
А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
«А де ваша, діти, мати?» —
Сердешний питає.
«Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє».

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами.
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані.
І у ченця, як трапиться,—
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає.
Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в солдати
Позаторік заголили.
А думала жити...
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось. Виблагала
Тую копійчи́ну...
Та пречистій поставила
Свічечку за сина.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело,
І не так співають
Дівчаточка. А моєї
Голубки немає.
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* * *

Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.
А дівóчі молодії
Веселії літа,
Як квіточкíй за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема, сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині,
Де-небудь під тином.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

ШВАЧКА [1]

Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються й меди́.
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди.
Ой не п'ється теє пиво,
А я буду пить.
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.
Ходім, батьки-отамани,
У Фастов в неділю:
Та падінем вражим ляхам
Кошуленьку [2] білу.
Ні, не білу, а червону...
Ходім погуляєм.
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм,
Полковника фастовського [3]
Славного Семена.
Ходім, брати: не згинете,
Хлопці, коло мене.

В Переп'яті [4] гайдамаки
Нишком ночували.
До схід сонця у Фастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигор'я,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Фастові діє!
Добре діє! У Фастові,
У славному місті,
Покотилось ляхів, жидів
Не сто і не двісті,
А тисячі. А майдани
Кров почервонила.
А оранди з костьолами,
Мов свічки, згоріли
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено. Отам Швачка

Співа алілуя.
Хвалить господа, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного;
Має погуляти
У Бихові [5], славнім місті,
З Левченком [6] укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Ой не п'ються пива́-меди,
Не п'ється вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму.
Покинули товариша,
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять.
А із степу гайворони
До його летять.
«Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу,
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.
Ой полетіть, гайворони,
Мої сизокрилі,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили
Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала».

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
Що ж мені робити,
Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой надіну я сережки
І добре намисто
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому: «Сватай мене
Або одчепися!..
Бо як мені у матері...
То лучче топиться».

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
«З'їздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина».
Один каже: «Брате,
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину».
Другий каже: «Друже,
Якби я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині».
Третій каже: «Діти,
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину».

Катерина задумалась
І третьому каже:
«Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражій!
У Криму десь пропадає,
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане».
Разом повставали,
Коней посідлали,
Поїхали визволяти

Катриного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові [1]
На кіл посадили.
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бахчисараю [2],
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великій хаті.
«Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати».
Катерина подивилась
Та й заголосила:
«Це не брат мій, це мій милий,
Я тебе дурила...»
«Одурила!..» І Катрина
Додолу скотилась
Головонька... «Ходім, брате,
З поганої хати».
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Їде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельнії муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багатая сусідонька,
Вдова молодая,
А я вчора з нею,
З сією змією,
В полі плоскінь вибирала
Та все й розказала,
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злую суку
Просила в придане.
Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,
І попросять тебе в хату.
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люди
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди меж люди,
Іди ти в гай;
Гай не спитає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись.
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

«Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?»
«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка [1]
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати».

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучче за горою
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
«Де ти? Де ти, озовися!
Прийди, серце, пригорнися.
Нумо, серце, лицятися
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати».
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась.
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами
Та з пречестними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа пчола гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архімандрит [1] вихожає,
Акафіст читає,
Поклони покладає.
Поважно та тихо
У раннюю пору
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами [2]
З лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земние поклони.
Молебствіє архімандрит
Сам на горі править,
Святого бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрості дознати,
Гетьмана доброго обрати.
І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана —
Преславного Лободу Івана [3],
Лицаря старого,
Брата військового.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До бога руки знімає,
Три поклони покладає
Великій громаді.
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
«Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили,
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
Завзятого моло́дця,
Преславного запорожця,
Павла́ Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, не здужаю встати.
Буду йому пораду давати,
По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
На ляха водити.
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко.
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві».
Громада чмелем загула,
У дзвони задзвонили,
Гармата заревла,
І бунчугами вкрили
Преславного запорожця
Павла́ Кравченка-Наливайка [4].

[*Друга половина 1848.*
Кос-Арал]

* *
*

У перетику[1] ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

У перетику ходила
По опеньки,
Лимаренка полюбила,
Молоденька.
Лимар кичку[2] зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.

У перетику ходила
Я по дрова
Та бондаря полюбила,
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
Мене горне, пригортає,
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати,—
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я, молоденька,
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
Зустрічати.
Ой зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половії,
Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
Та притиками яму,
Завернули його у тую рогожу
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой боже милий! милий, милосердий,
А я так його любила.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Не тополю високую
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
«Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають,
І що тойді їм діється —
Я й досі не знаю.
І не знатиму. Ой мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись».

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Утоптала стежечку
Через яр.
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторговала, серденько,
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

І широкую долину,
І високую могилу,
І вечернюю годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я.

Та що з того? Не побрались.
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє —
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тілько ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Навгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
Навгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений, не виходить
Дівчина з хатини.
Навгороді коло броду
Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто,
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.
А дівчата з парубками
Лицяються. Мамо! Мамо!
Безталанна я!

Ой піду я богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики.
Та найму я троїсті музики.
Нехай люде не здивують,
Як я, мамо, потанцюю.
Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати.
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити.
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють,
Безталанна я!

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

«Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У оксамиті ходити,
Меди-вина пити».
Пішов козак нерозумний
Слави добувати,
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
«Нема мого сина Йвана,
І немає вісти».
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець
Як та хиря, хиря,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати.
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись,
Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким остиглого

Серденька нагріти.
Нема кому зустрінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

ЧУМА

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла
І «со святими» не співала,
Чи городом, чи то селом
Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди бідній в селі
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах
Та й мруть. По улицях воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люди тії сплять.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комини без диму,
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину — і засипають
Без домовини; дні минають,
Минають місяці,— село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
Під хатами і погнили.

Мов оазис, в чистім полі
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке-то людям горе
Чума виробляла.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні,
Вони з холери повмирали;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу . . . . . .
. . . . . .
Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе.
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять,
Шукаю бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб до ладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого. Не чуть,
І мов у полі сніг заносить
Не охолонувший ще труп.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

«Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
Що мені на світі,
Сироті, робити?
Чи йти в люде жити,
Чи дома журитись?
Ой піду я в гай зелений,
Посажу я руту.
Якщо зійде моя рута,
Остануся тута,
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати».
Посходила тая рута,
В гаї зеленіє.
А дівчина-сиротина
У наймах марніє.

[*Друга половина 1848, Кос-Арал*]

* *
*

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машею звав?
Ні, не того мені шкода;
А марніє моя врода,
Люде не беруть.
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
Гусаркою звуть.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилося недавно,
Ще був тойді...[1] От, як на те,
Не вбгаю в віршу цього слова...
Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів[2] розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі[3]. Дурня знать
По походу. Отже назвать,
Єй-богу, я його не вмію,
Того студента,— що ж нам діять?
То синок був литовської
Гордої графині.
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій брамі. Добре було,
Та лихо спіткало!
Улюбилося сердешне —
Було молодеє,—
У жидівку молодую
Та й думало з нею,
Щоб цього не знала мати,
Звичайне, побратись,
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована сиділа
До самої ночі
Перед вікном і втирала
Заплакані очі,
Бо й вона таки любила;
І страх як любила!
Та на бульвар виходила
І в школу ходила
Усе з батьком, то й не можна
Було ради дати.
І банкір якийсь із Любська[4]

Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До Закрету[5], не хочеться
Без жидівки жити
Студентові. А жид старий
Ніби тее знає,
Дочку свою одиночу
В хаті замикає,
Як іде до лавок вранці,
І найма сторожу,
Стару Рухлю. Ні, небоже,
Рухля не поможе.
Уже де вона на світі
Роман сей читала
З шовковою драбинкою —
І Рухля не знала.
Може, сама догадалась.
Тілько заходилась
Та сплела й собі такую
І вночі спустилась
До студента на улицю.
І де б утікати,
А вони — звичайне, діти —
Любо цілуватись
Коло воріт заходились.
А жид ізнадвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою! Горе!
Горе тобі, стара мати.
Нема твого сина,
На улиці валяється
Убита дитина,
Убитая жидовином.
Горе тобі, мати.
Жидівочка... де та сила
Взялася в дитяти?
Вихватила ту сокиру
І батькові в груди
Аж по обух вгородила.

Отаке-то чудо
У тім місті преславному,

У тій Вільні сталось.
Дивувались довго люди,
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила.
А вона вночі любенько
В Вілії втопилась,
Бо найшли її в Закреті,
Там і поховали.
А графиня без дитини,
Сердешна, осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом[6] якимсь голим,
Кажуть, одружилась.
Може, й брешуть, бо, звичайне,
На те вони люди:
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять!

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
Виступили з-за Лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Із-за Дніпра напирає.—
Дурний Самойлович [1]
З Ромоданом [2]. Мов та галич,
Вкрили Україну.
Та й клюють єлико мога...
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку [3],
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
«Не боюсь я, отамани,
Та жаль України,—
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина!—
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!..
Возьміть мої гетьманськії
Клейноди [4], панове;
Та однесіть москалеві:
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати запорожці,
Возьму собі рясу,
Та піду поклони бити
В Межигор до Спаса».
Задзвонили в усі дзвони,
Гармата гримала;
У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на милю — меж лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити

Із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигор'я
Молитися богу.
Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю [5] послали.
А з Сосниці в Ярополче [6]
Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!..

Виглянуло над Чигрином
Сонце із-за хмари,
Потягли в свої улуси [7]
З турками татари.
А ляхи з своїм Чарнецьким [8],
З поганим Степаном,
Запалили церкву божу.
І кості Богдана
Й Тимошеві [9] в Суботові
Гарненько спалили
Та й пішли собі у Польщу.
Мов добре зробили.
А москалі з Ромоданом
В неділеньку рано
Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом [10].

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський [11],
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю

Над гетьманом змуровати
І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще що рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Яропольчі.

[*Друга половина 1848,*
Кос-Арал]

* *
*

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате[1].
А як прийде нудьга в гості
Та й на піч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отойді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він, свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тілько. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвініці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
Завиє голодний
Звір в пустині і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,

Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу [2]
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

1848, декабря 24,
Кос-Арал

* *
*

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани собі кую [1]
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

СОТНИК

У Оглаві...[1] Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху́.
Од Бориспо́ля недалеко,
А буде так, як Бориспо́ль.
І досі ще стоїть любенько
Ряд о́к на вигоні топо́ль,
Неначе з Оглава дівчата
Ватагу вийшли виглядати,
Та й стали. Буде вже давно —
Отут, бувало, із-за тину
Вилась квасоля по тичині,
І з оболонками[2] вікно
В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На божій харчі за дитину
Чиєсь байстря. А може, й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись,
А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею,
Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікóму,
То ще й не радився ні з ким.
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують.

. . . . . .

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає..
То посидить коло його,
Руку поцілує.
То усами страшенними
Сивими пустує,—
Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого..
А старому не до того,
Іншого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплете та круг шиї
Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає.
Мов кошеня на припічку
З старим котом грає...

Сотник

Та одчепись, божевільна...
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кісники
Оті, що тітка привезла?..

Настуся

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

Сотник

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька, де б же ти взяла
Того барвінку заквітчатись?

Настуся

А коло тину! там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

Сотник

Не будеш дівувати!

Настуся

А що ж, умру хіба?

Сотник

Ба ні,
А снилось восени мені,
Тойді, як щéпи ми щепили,—
Як приймуться... мені приснилось,
Як приймуться, то восени́
Ти вийдеш заміж.

Настуся

Схаменись!!
І щéпи ваші поламаю...

Сотник

І як барвінок зацвіте...

Настуся

То я й барвінок позриваю.

Сотник

А од весілля не втечеш!

Настуся

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

(Плаче).

Сотник

Дурна ти, Насте, як я бачу;
І посміяться не даси...
Хіба не бачиш, я жартую.
Піди лиш скрипку принеси

Та з лиха гарно потанцюєш,
А я заграю...

Настуся

Добре, тату...

(І веселенька шасть у хату).

Сотник

Ні, трохи треба підождать.
Воно б то так! та от що, брате:
Літá не ждуть! літа летять,
А думка проклята марою
До серця так і приросла...
А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

Настуся

Е, ні! стривайте, цур не грать
А то не буду й танцювать,
Поки барвінку не нарву
Та не заквітчаюсь. Я зáраз!

(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає).
А сотник налагоджує скрипку.

Сотник

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву...

Настуся

(вертається заквітчана, співаючи)

«Якби мені крила, крила
Соколинії,
Полетіла б я за милим,
За дружиною.
Полетіла б у діброву,
У зелений гай,
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай».

Тим часом як вона співає, у садочок входить молодий хлопець в солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шароварах, з торбиною за плечима і з нагаєм.

Петро

З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!

Настуся

Тату! тату! Петро! Петро! Із Києва прийшов!

Сотник

А, видом видати, слихом слихати! Чи по волі, чи по неволі?

Петро

По волі, тату, та ще й богословом...[3]

Сотник

Ов!

Настуся

Богосло́вом?! Аж страшно!

Сотник

Дурна, чого ти боїшся!

(Підходить до сина, хрестить його і цілує).

Боже тебе благослови, моя дитино!
Настусю! поведи його в покої та нагодуй,
бо він ще, може, й не обідав.

Петро

Та таки й так.

(Іде в світлицю з Настусею).

Сотник

(сам)

І дарував же мені бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудрая. *(Задумується).* Чого?
Чого я думаю? У по́пи,
А як не схоче, то на Січ,
І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От ще річ:

Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив.
Щоб він, гуляючи, навчив
Настусю заповідь, щоб знову
Не довелось дякá наймать.
Як для покойної. А знаю,
Без цього вже не повінчає
Отець Хома... Піти сказать,
А то забуду...

(Іде в хату).

Жить би, жить, хвалити бога,
Кохатися в дітях,
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
І вона загине,
І сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакать, і нікому
Ті сльози старечі
Буде втерти, не женися!
І гич не до речі!
Дивися: рай кругом тебе,
І діти як квіти;
За що ж ти їх, молоденькі,
Думаєш убити?
Ні, старий мій чепурíться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивíться: у садочок
Вийшли погуляти,
Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То їм своя воля
Награтися. Дивітеся:

Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає.

Петро

Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

Настуся

А хіба я школяр, чи що? Не хочу, та й годі.

Петро

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоть п'яту.

Настуся

І п'ятої, і шостої, ніякої не хочу.

Петро

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

Настуся

Байдуже, нехай собі не вінчає.

Петро

А зо мною?

Настуся

І з тобою нехай собі... Е, ні, нехай повінчає!..

Петро

Та читай же, а то...

Настуся

А то що ти зробиш?

Петро

Поцілую, ось побачиш!

Настуся

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

Петро

(цілує її і примовляє)

Оце тобі раз! оце тобі два!

А сотник виглядає з-за тину і входить в хату, не давши знаку.

Настуся

(пручається)

Годі-бо вже, годі. Незабаром батько прийде. треба справді читать.

Петро

А! тепер і читать!

Сотник

(виходить з хати)

Діти, годі вже вам учиться! Чи не час обідать?

Петро і Настуся мовчки ідуть у хату.

Сотник

(сам)

Навчилась, нічого сказать!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!
Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче! А бурсак!
Собачий сину, знаєш смак.
Ось я тебе попомуштрую
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб духу в хаті не було!
Великий світ наш, не загинеш!
Дивися, пся його личина!
Оце-то так, що богослов!

У батька краде! Добре, свату!
Які-то стали люде злі!..
А що то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батьки́ на світі,
Нащо вони дітям?
На наругу перед богом.
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають.

Настуся

(вибігає заплакана з хати)

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А боже мій милостивий,
Що мені робити?
Помандрую! *(Дивиться в хату).*
Замірився!
Ух! який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую...
А відьма злякає?!
Ні, не зляка. *(Загляда знову).*
Сердешненький!
Книжечки складає
У торбину і бриль бере.
Прощай, моє любе,
Моє серце!.. Увéчері?..
За царину?.. Буду!
Раньше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток).

Чуєш! дожидайся ж!

Виходить сотник.
(Настуся співає).

«Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся».

Сотник

А їй байдуже! мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Адже ж Петруся вже немає.

Настуся

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

Сотник

Мені байдуже.

Настуся

А мені
Ще й байдужіше, він не мій.
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

Сотник

Усі?

Настуся

Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

Сотник

А повінчаємось в неділю?

Настуся

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одговіємось — тойді.

Сотник

(цілує її)

Моя голубко сизокрила!
Моя ти ягідко!..

(Танцює і приговорює).

«У горах
Вчотирьох
Уночі ходила.
Уночі,
Ходячи,
Намисто згубила».

Настуся

Та годі вам уже з тим намистом. Ішли б швидче до отця Хоми та порадилися, от що!

Сотник

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти тут, моя любко, погуляй собі тихенько та заквітчайся. Та не жди мене, бо бути має, що я остануся і на вечерю.

(Цілує її і йде).

Настуся

Добре, добре, не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки та й підем удвох собі аж у Київ. Треба заквітчаться — може, в останній раз, бо він казав, що у Броварях і повінчаємося.

(Квітчається і співає).

«Ой піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!

Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися».

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш швидче. Оставайтеся здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку.

(Виходить).

Іде додому уночі
П'яненький сотник, а йдучи
Собі, веселий, розмовляє:
«Нехай і наших люде знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми!.. хе! хе! а ми жонаті!
А ми!..» Насилу вліз у хату
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить
Та сорома не наробить.
Уже й «достойно» оддзвонили,
Уже додому люде йдуть,—
Не йде Настусенька, не чуть.
Насилу сотника збудили
Та розказали: так і так!
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. В Броварях
Уже повінчана гуляє
Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.
. . . . . .
. . . . . .
Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось:

Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
Немає з ким поділити.
Довелось само́му
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеляг,
І притчею стати
Добрим людям, і о́хати
У холодній хаті
Під кожу́хом, і нікому
Хату затопити
І вимести... по смітнику
Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою
В вікно не завиє,
А наймичка холодного
Трупу не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Із-за пояса украде...

Отаке-то горе
Із сотником оце сталось.
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на горо́ді
Не осталося нічо́го,
Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!
Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
А сам сотник у кожусі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги не вкриті,
І покої не мазані,
І сволок не митий,
І че́ляді нема дома,
Й худоби немає,
А наймичка задрипана,
Та й та помикає

Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Недовго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може, вмер неборака,
Од шипкарки йдучи?
Байдуже кому питати.
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали
У леваді. І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня, і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити.
Умер сотник, і покої
Згнили, повалялись,
Все пропало, погинуло.
Тілько і остались,
Що тополі на вигоні —
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

[*Перша половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину,
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

[*Перша половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ за очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В наймИ не наймуся.
Пішов же я світ за очі,
Доля заховалась;
А воленьку люде добрі
І не торговали,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

[*Перша половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
Оженився, вони скажуть,
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю.
Воно й правда. Що ж діяти?
Навчіть мене, люде,
Іти хіба до вас в найми?
Чи до ладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красуватись
В голубім жупані
На конику вороному
Перед козаками.
Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високую могилоньку
На тій Україні.
На весілля товариство
Вийде погуляти
Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
В новую світлицю,
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.
Як положать отамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину
І рознесе тую славу
По всій Україні.

[Перша половина 1849, Кос-Арал]

* *
*

Ой крикнули сірії гуси
В яру, на ставу;
Стала слава на все село
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
«Вечеряли у світлиці,
Мед-вино пили;
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли».
Не минула слава та я,
Немарне пішла
Удовиця у м'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала.
А із школи його взявши,
Коня купила,
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула,
Одягла його в червоний
В жупан дорогий.
Посадила на коника...
«Гляньте, вороги!
Подивітесь!» Та й повела
Коня вздовж села.
Та й привела до обозу;
В військо оддала...
А сама на прощу в Київ,
В черниці пішла.

[*Перша половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

«Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих.
А то верзе бісизна-що
Та й думає: «Ми-то!
Ми-то людям покажемо
Оцих безталанних
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!»
Шкода й праці! Поки сéла,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями,
І не турбуйсь, брате».
«Добре,— кажу.— А все-таки
Невеличку нате,
Оцю одну, останнюю.
Слухайте ж, панята.

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали.
Та, знай, на сонце позирали,
Та пісеннúцю верзли.
Звичайне, хлопці. А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали
Та доокриниці учащали
У яр потуляти.
Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик; та й немає,
А лановий і не шукає,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий.
Стара собака, та ще й бита.
У балці стало щось кричать,
Побігли хлопці рятовать.

Аж там панич несамовитий,
Недоліток, таке творить,
Сердешну дівчину мордує.
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці, не рятують,
Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
Та й опрігся. Порадились,
Дали в город знати;
Суд наїхав, подивились,
Попились завзято
Судовики. Закували
Хлопця молодого
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого.

На верстовім шляху в полі
Корчма під вербою
Стоїть собі в холодочку,
А попід корчмою
Сидять в путах арестанти.
Трохи одпочити
Позволено бідолагам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А з-за гори поїжджане
На шлях виїжджають,
Аж три тройки. І, звичайне,
Коло корчми стали —
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали
Співаючи. Отож стали,
Молодая встала,
Взяла кварту оковити
Та й почастувала
Сердешного невольника
І його сторожу.
Коли дивиться, погляне...
Боже! милий боже!

Меж невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний —
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута...
А ти будеш тута
У розкоші і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу вседневного...
Не почастувала
Свого месника святого
І не привітала,
Тілько глянула на його...
Та й більше нічого.

Попереду поїжджане
Рушили в дорогу.
А за ними й невольники
Побрязкали путом
Понад шляхом. І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми, одна собі
Поки що осталась
З шинкаркою; кругом неї
Димом розстилалась
В полі курява.
І смерклось,
І вік не великий,
Не тілько день. На хуторі
Танці та музики —
Аж до півночі. Придане
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати,
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір... Та й годі».

[*Перша половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкеє —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким,— і нікому
Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого.
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Украйну!

[*Перша половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині,
І, йдучи, співають
Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поціловались.

Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі,—
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

[Перша половина 1849, Кос-Арал]

* *
*

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. «Це моє!
Моє!» І дивиться на його,
І молиться за його богу,
І йде на улицю гулять
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро. «А подивіться!
Моє найкраще над всіми!»
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, боже мій!
Несе додому свого Йвана.
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!..
Літа минають.
Потроху діти виростають,
І виросли, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.

І не осталося нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти не здужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок.
А ти,
Великомученице? Села
Минаєш, плачучи, вночі.
І полем, степом ідучи,
Свого ти сина закриваєш.
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: «Он байстря
Несе покритка на базар».

Безталанная! де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли-то воно буде
Гратись і промовить
Слово м а м о. Великеє,
Найкращеє слово!
Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого,
І будеш щаслива.
Та недовго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,

Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами, на морозі,
Де-небудь під тином.

[*Перша половина 1849.*
Кос-Арал]

* *
*

На великдень, на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку. А тій стьожку,
Тій стрічку купили.
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку. Одна тілько
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
«Мені мати куповала».
«Мені батько справив».
«А мені хрещена мати
Лиштву вишивала».
«А я в попа обідала»,—
Сирітка сказала.

[*Перша половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая —
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить.
А серце боліло,
Ніби знало, що так буде,
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила,
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходилась — осталася.
Навіки осталась
Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися. А своєї
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його,
І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила!

[*Перша половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє.
Неначе стане молодий,
І заспіває... як уміє.
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зо́ря, молодость його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим.
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[*Перша половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

Хіба самóму написать
Таки посланіє до себе
Та все дочúста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди, ні од кóго,
Та й ждать не маю од когó,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря» [1],
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо! —
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені було аж серце мліло,—
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затóго,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене, що я —

Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за́ що, єй-богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дуле́вину [2] себе закуй,
Гарненько богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате,
Не дурень, сам собі міркуй.

[*Перша половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усюді,
А хвалимось, що ось-то ми
І над землею, і водою,
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти — такі царі,
І на престолі, і в неволі.
І все то те по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те... в житейськім. Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи паливаєм
Та байдуже собі співаєм —
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку.
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
А потім ніж — і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім...

[*Перша половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

І золотої, й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу,
А ще до того як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій рядині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа,
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* *
*

. . . . . .
Ми вкупочці колись росли [1],
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі зарані повмирали,
А ми малими розійшлись
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені, старому,
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, в селі убогім
(Мені так бачиться) нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і було.
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька, і вітряк
З-за гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн [2] стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старії... «Чи жива
Ота Оксаночка?» — питаю

У брата тихо я. «Яка́?»
«Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажурився?»
«Я не журюсь. Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала,
Вернулась, правда, через год,
Та що з того. З байстрям вернулась,
Острижена. Було вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає; або кричить,
Або тихесенько співає
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудась пішла,
Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одуріла.
А що за дівчина була,
Так-так, що краля! і не вбога,
Та талану господь не дав...»
А може, й дав, та хтось украв
І одурив святого бога.

[*Перша половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Помеж кугою [1] в Сир-Дар'ю
Байдару [2] та баркас чималий.
Прощай, убогий Кос-Арале [3].
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли,
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншім краю,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

[*Друга половина 1849,*
Кос-Арал]

* *
*

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий,
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
Гаєм по долині;
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити твою правду,
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадає
Твої думи веселії...

Сам бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинутая богом.

[*Друга половина 1849, Кос-Арал*]

* *
*

Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть меж ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічо́го!
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

І четвертий рік минає
Тихенько, поволі,
І четверту начинаю
Книжечку в неволі
Мережати,— змережаю
Кров'ю та сльозами
Моє горе на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на́ світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити.
Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?
Не варт вона того жалю...
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани!

Може, ще я подивлюся
На мою Украйну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині!
Гуляв би я понáд Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи,
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О боже мій милий!
На ланí тії зелені
І тії могили!
А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині,— і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну... і падуть,

Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І, може, господи, мене
В своїй молитві пом'яне!

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

[*Перша половина 1850.*
Оренбург]

* *
*

Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
Ніколи нічого,
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

Каламутними болотами,
Меж бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебро,
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером.
Нехай гнилими болотами
Течуть собі меж бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

[Перша половина 1850,
Оренбурґ — 1858, Петербурґ]

* *
*

Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови,
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може, й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якось жилось,
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе!..
І молодий той грішний рай!

[*Перша половина 1850,*
Оренбурґ]

* *
*

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи: «Нехай росте
Та здорове буде!»
І виріс я, хвалить бога,
Та не виліз в люде.
Лучче було б не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з горй
На Дніпр широкий, на ярй,
Та на ланй золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли-то їх понасипали?
Кого там люде поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана [1],
Що на огні ляхи спекли.
А потім би з гори зійшли:
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечерньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились

І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тілько хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

[*Перша половина 1850,*
Оренбург]

ПЕТРУСЬ

ПОЕМА

Були на хуторі пани,
І пан і пані не багаті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий.
От і талан господь послав
На вбогий хутір, ублагали
Царя небесного! Взяли
Її гарненько одягли
Та у неділю й повінчали,
І генеральшею назвали,
І цугом в Київ повезли [1].

Було на хуторі погане
Мале байстря, свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала,
За генеральшею чимала
Орда панів і паничів;
І генеральша уночі
Тихенько плакать собі стала.
«Занапастила мене мати.
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя».
«Ти, душко, плачеш?» — «Хто се, я?
Ні, я не плачу...» — «Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни,
Купи собі, мамуню, шаль».
«Мені не треба тії шалі».
«Не завдавай же серцю жалю!
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою

Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце».
Тихо, тихо
Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молодої.
Поїхали в село весною,
В селі банкети загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла,
Та аж за царину зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
«О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
Се ти, Петрусю?» — «Авжеж, я».
«Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили». Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся. Одним одна
І виростала, й дівувала.
І за старого генерала
Занапастили, продали!
І вкупі гроші пропили...
І тяжко, тяжко заридала.
«Ходімо, серце, погулять!
Ходім, Петрусю, в сад, в палати».
«А хто ж тут буде доглядать,
Хто попасе мої ягнята?»
«Нехай хто хоче!» Й повела
Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла.
А потім в школу оддала.
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться

У його там. А він хоч зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б... А втім, не знаю...
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє,
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох-таки вони зробили.

Петра на волю одпустили,
Зимою в Київ одвезли,
І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І висипався чорний ус,
І ще... Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
Що тепер снилося, то ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючи,
Ридала, билася... нечистую
Огненную сльозу лила.
Вона благала пресвятую,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одуріть їй не дала —
Пренепорочная! І всує.
Молитва їй не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила

Свого Петруся. Тяжко їй!
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Не стало сили,
Сердега разом одуріла.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити, молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш —
Як знаєш, так його і їж.

«Петрусю! Друже мій єдиний!
Моє ти серце! мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй! рятуй!
О матер божая! розкуй
Мою ти душу!» І ридала,
І батька, й матір проклинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдиная дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить?
І що їй діяти з собою?
Або сховатись під водою,
Або принамені розбить
О стіну голову...
«Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О! мій Петрусю!
Молитва не спасе мене,
Я у Дніпрові утоплюся!»

Моліте господа, дівчата,
Моліте господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати

І вас отак не продала.
Любітесь, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
З превосходительною? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архістратиг? [2] Та й той
Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущеє...

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилась —
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи; і вночі
Щось ходя шепче, сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела
І генерала напоїла
Та й спать, упоравшись, лягла.
«Тепер старо́го поховаю,
А молодого привітаю
Та й буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любить»,—
Подумала чи то сказала.
Хотіла спать, але не спала.

І ждала світу, і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись, люде. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту
І судових неначе ждуть,
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть,
І генерала розчиняють,
І яд находять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
«Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його?» Гудуть,
Мов стиха дзвони: «Пані! Пані!» —
Громада зично загула.

Тойді на ганок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже: «Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!»
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас;
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір...

[*Перша половина 1850, Оренбург*]

* *
*

Мені здається, я не знаю,
А люде справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню абощо та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах,
Вони і господом забуті!
Так що ж мені тут гріти-дути! [1]
А де оті?? Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А може, й так? Добра чимало
Вони творили на землі,
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люде знають.
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря криваві.
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених катами
Такими ж самими, як ви,
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..
Де ж ти?
Великомученице святий? [2]
Пророче божий? Ти меж нами,
Ти, присносущий [3], всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе;

Або про бога та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий! [4]
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого,— на волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І боґа богом назову.

[*Перша половина 1850, Оренбурґ*]

* *
*

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегій [1] не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,

Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може, й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі).
А може, й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править миром! Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставо́м
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радость та хвала!
Тобі єдиному святому
За дивнії твої діла!
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула [2],
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[Перша половина 1850,
Оренбурґ]

* *
*

Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє, шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки бога колись-то хвалив!
Шукаю, шукаю... господи б, хотілось
Згадать хоть що-нéбудь! Та оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись!.. От мені приснилось...
Свинею заснувши, звичайне, такий
І сон приверзеться... ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий;
Дивлюся, могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене... Я собі звернулось,
Щеня мов під тином,— звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки та несе в могилу,
А чорна могила ще гірше розкрилась.
Дивлюся, в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
«Дивися, дитино, оце козаки
(Ніби мені каже), на всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино,
Усі ті могили, усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита!.. Тут пана немає,
Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем, та бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж, дитино!
Та добре дивися — а я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я меж ними в могилі лежу.

Т. Шевченко. Чигирин з Суботівського шляху.
Акварель. 1845 р.

Т. Шевченко. Шхуни біля форту Кос-Арал. Акварель. 1849 р.

Т. Шевченко. Новопетровське укріплення з Хівинського шляху. Акварель. 1856—1857 рр.

Т. Шевченко. Серед товаришів на засланні. Сепія. 1851 р.

Т. Шевченко в останні місяці життя. Гравюра на сталі невідомого художника.

Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину,
Слухай же, дитино». А потім ягнята
Приснились у житі, лановий біжить
Та б'є мене добре — і ніби, проклятий,
Свитину здирає... І досі болить,
Як сон той згадаю. А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так,
Мара яка-нébудь. Мені той козак
Розказував ось що...

«Не знаю, як тепер ляхи живуть,
З своїми вольними братами?
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигізмонд [1]
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я господа Христа
І матері його святої!
Ляхи прийшли на нас войною!
Святиє божії міста
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козача зайнялась
І кров'ю, сину, полилась.
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі, з...[2]
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав,
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні небозі...
І трьох синів своїх. «Нехай,—
Я думав, грішний перед богом,—
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божію, за люде,
А я молитись в хаті буду».

Го вже не здужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять!

Зо мною, слухай же, остались
Данило, чура[3] мій, та я,
Та Пріся, дочечка моя!
Воно ще тільке виростало,
Ще тільке-тільке наливалось,
Мов та черешенька!.. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх великий,
Не дав мені святий владика
Очей нарадувать старих
Моїм дитятком!..
Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село,—
Такеє-то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло.
А з ними челядь їх скажена
Та ще драгуни... Дай мені
Хоч коли-нéбудь, боже милий,
На світ твій виглянуть з могили —
Спряжу всю шляхту на огні!
Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели,
Замкнулись п'янії, я бачив.
А челядь п'яна полягала
У клуні на соломі спать,
Драгуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни наносили,
А клуню просто запалили...
Не встануть прокляті оп'ять
Дітей козачих мордувать,
Усі до одного згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими! А я...
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
На коней сівши, до обозу,
Синів всіх трьох моїх найшли,

Та в добрий час і полягли
Отут укупі!..
. . . . . .
А як ми бились, умирали,
За що ми голови складали —
В оці могили? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже,
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може,
І про могили, і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума невесела
Меж людьми ходить...»

[*Перша половина 1850, Оренбург*]

* *
*

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистеє нагріє
Огнем любові, хто такий?
Ти сирота, нема нікого,
Опріче праведного бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в оксамиті, не в палатах
Твоє голоднеє дитя...
І в'янеш ти, а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
Одна-однісінька; з тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочки поки вбивалось.
Оперилось, і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодою,
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий і за тебе
Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти, з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

[*Перша половина 1850,*
Оренбург]

* *
*

Огні горять, музи́ка грає,
Музи́ка плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих, любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються.
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодость моя.

[*Перша половина 1850,*
Оренбург]

* *
*

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячи
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею, живучи
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?.. А люде!
(Звичайне, люде) сміючись
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь... Вороги!!
І люті! люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святую душу!
Та й смієтесь. Нехристияне!
Чи не меж вами ж я, погані,
Так опоганився, що й не знать,
Чи й був я чистим коли-нéбудь.
Бо ви мене з святого неба
Взяли меж себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камень положили
Посеред шляху... і розбили
О його... бога боячись!
Моє малеє, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... а ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

[*Перша половина 1850, Оренбург*]

* *
*

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так, мов іноді, упившись,
Дідусь сивесенький рида —
Того, бачте, що сирота.

[*Перша половина 1850,*
Оренбурґ]

* *
*

І досі сниться: під горою,
Меж вербами та над водою,
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошеє та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда і дитя,
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить,
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: «Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?»

І нищечком старий читає,
Перехрестившись, о т ч е н а ш.
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

[*Перша половина 1849,*
Оренбурґ]

* *
*

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! [1] Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

[*1853—1859, Новопетровське укріплення — С.-Петербург*]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

ПОЕМА

Я. Кухаренкові.
На пам'ять 7 мая 1857 року[1]

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком[2],
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I

Після великої зими[3],
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте, не шкодить
Такую річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишіть. Була криниця,
Ні, не криниця, а село,
Пишіть, давно колись було
Межи садами, при долині,
Таки у нас на Україні
Було те божеє село.
В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому, хвалить бога
В розкóшах! А вбогій

Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало —
Звичайне, мати, що й казать.
Та, може, ждався-таки й зять:
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась),—
Чи вік же їй продівувать?
Зносити брівоньки нізащо.
Хіба за те, що сирота?
А красота-то, красота!
Мій боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе. Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як теє сонечко з-за хмари.
Ввесь похолону, неживий
Стою, бувало. Ані кара,
Ні му́ки, кайдани,
Ніже літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!
Так і згину. Бо дивися:
Смерті сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину. Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як бог тебе допровадить,
То розкажи, сину,
Що ти бачив диявола
Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав, сірома, грошенят,
Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
Купив садочок і хатину;
Подякував за хліб і сіль
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;
Не торгувавсь і панотець
(На диво людям та на чудо),
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.
Отут-то, голубе мій сизий,
Отут-то й лихо почалось!

III

Уже, либонь, після покрови
Вертався з Дону я, та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)
Послать і втретє міркував.
Та з чумаками та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталось.
Пропав і я; та не в шинку,
А на кобилі[4]. На віку
Всі люде бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,

Такого лютого ніхто,
Ніхто і здалека не бачив,
Як я, лукавий. А тим часом
Просохли очі у вдови.
Неначе в бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю!..
Та й пропив. Запродав душу,
І душу, і тіло,
Тіло катові, а душу!..
О боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Привела до того,—
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого.
Знаю тільки, що тверезий,
Бо вже ані вина,
Ні меди, ні оковита
Не пилися, сину.
Отаке-то сподіялось.
Вмер батько і мати,
Чужі люди поховали...
А я, мов проклятий
Той Іуда, одринутий
І людьми, і богом,
Тиняюся, ховаюся,
І дійшло до того,
Що я вночі, підкравшися,
Максимову хату
(Бо його Максимом звали,

Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата,
А душа проклята
Не згоріла. Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла, а осталась,
Тліє, й досі тліє!
І коли вона зотліє,
Коли одпочине?
Святий знає.

IV

З переляку
Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився. Нема ради!
Тілько вітер свище
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербовали,
Та теж охочих. На селі
Зобралася громада радить,
Кого голить у москалі.
Порадили громадою
Та скурвого сина,
Вдовиченка ледащицю,

Забили в скрепицю[5],
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках людях.

V

Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках біліли
Сніги білі; тойді ж ото
І Очаков брали[6]
Москалі. А Запорожжя
Перше руйновали[7].
Розбрелося товариство.
А що то за люде
Були тії запорожці —
Не було й не буде
Таких людей.
Під Очаков
Погнали й Максима.
Там-то його й скалічено,
Та й на Україну
Повернено з одставкою;
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено...
Мені не до того
Було тойді. Знову люта
Гадина впилася
В саме серце: кругом його
Тричі повилася.
Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибає на милиці

І гадки не має.
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль, і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святеє
Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
Так собі, аби то!
Отож було, мов генерал,
Максим сановито
Приберється у неділю
Та й пошкандибає
У храм божий. На крилосі
Стане, та й співає
За дяком-таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.
Вивчився читати
У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий... Було тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
Ніже яким словом.
«І талан, і безталання,
Все,— каже,— од бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого».
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.
А я! а я!.. не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його. Постривай лиш.
Трохи одпочину.
Та тойді вже.

VI

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі господній
Стоїть собі на роздоллі.
А не розказали
Тобі люде там нічого?..
Вже повимирали
Тії люде, мої свідки,
Праведнії люде!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі.
Ось послухай,
Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазурами в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...
Було не спочине
Ніколи він. А в неділю
Або в яке свято
Бере святий псалтир в руки
Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали.
Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтир прочитає,
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
Со святими; та й заплаче.
А потім пом'яне
О здравії тещу з сином
І веселий стане.

«Все од бога,— скаже собі,—
Треба вік дожити».
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
Все нишпорить по надвір'ю.
«Треба работати,—
Було скаже по-московськи,—
А то, лежа в хаті,
Ще опухнеш». Та взяв якось
Заступ і лопату
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
«Нехай,— каже.— Колись люде
Будуть воду пити
Та за мою грішну душу
Господа молити».
Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам-один; толокóю
Йому помагати
Й добрі люде приходили
Криницю копати).
І виложив цямриною,
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люде воду пити
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого.
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.

Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято?
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.
«Ходім,— кажу,— Уласович,
На твою криницю
Подивитись».— «Добре,— каже,—
Ходімо напитись
Води з неї погожої».
Та й пішли обоє
І відерце, і віжечки
Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока. «Власовичу,—
Кажу,— потрудися
Води достать, я не вмію».
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його та й укинув
Максима святого
У криницю... Такеє-то
Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
В нас на Україні.
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люде, а я один
Диявол проклятий!

VIII

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали.

От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця.

А я пішов у гайдамаки,
Та на Сибірі опинивсь
(Бо тут Сибір була колись) [8].
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда! Помолись
За мене богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні,—
Чи не полегшає мені?

1857, мая 16,
Новопетровское
укрепление

НЕОФІТИ[1]

ПОЕМА

Сия глаголет господь: сохраните
суд и сотворите правду, приближибося спасение мое прийти,
и милость моя откроется.
Исаия. Глава 5 (6) с. 1

М. С. Щепкину.
На память 24 декабря 1857

Возлюбленику муз і грацій[2],
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш,— убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету[3];
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Давно вже я сижу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно. Слава богу
Й за те, що бачу. Ще живуть,
І богу моляться, і мруть
Хрещені люде.
Хрест високий
На кладовищі трохи збоку
Златомальований стоїть.

Не вбогий, мабуть, хтось лежить?
І намальовано: розп'ятий
За нас син божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я...
Такая доленька моя!
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся:
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи. І тюрма
Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає
І в тебе, боже, і в святих
Та праведних твоїх питає,
Що він зробив їм, той святий,
Той Назорей [4], той син єдиний
Богом ізбранної Марії.
Що він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,
Во узи кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили меж ними —
За що? Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німії! [5]

Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі,
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорбящих радосте! пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!

І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лила,
Так, як і ти. І прийняла
В живую душу світ незримий
Твойого розп'ятого сина!..
Ти — матер бога на землі!
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Украйні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

І

Не в нашім краю, богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідольській землі
Се беззаконіє творилось.
Либонь, за Декія[6] царя?
Чи за Нерона сподаря?
Сказать запевне не зумію.
Нехай за Не́рона. Росії
Тойді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча. І красотою,
Святою, чистою красою,
Як тая лілія, цвіло.
Дивилася на неї мати
І молоділа. І дівчаті
Людей шукала. І найшла.
Та, помолившись Гіменею[7]
В своїм веселім гінекею[8],
В чужий веселий одве́ла.
Незабаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привела.

Молилася своїм пенатам[9]
І в Капітолій[10] принесла
Немалі жертви. Ублагала
Капітолійський той синкліт[11],
Щоб первенця її вітали
Святії ідоли. Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати:
В Алкіда син її росте[12],
Росте; лицяються гетери[13]
І перед образом Венери
Лампаду світять.

II

Тойді вже сходила зоря
Над Віфлеємом[14]. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітняя зійшла!
І мир, і радость принесла
На землю людям. Фарисеї[15]
І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І сина божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

Тойді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід[16]
Над самим Аппієвим шляхом[17]
У гаї гарно роздяглись.
Та ще гарніше попились,

Та й поклонялися Пріапу [18].
Аж гульк!.. Іде святий Петро [19]
Та, йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити. «Благо вам!» —
Сказав апостол утомленний
І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі —
То братолюбіє. І ситий,
І п'яний голий отой Фавн,
І син Алкід твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повели
До себе в терми [20] на вечерю
Того апостола...

IV

І в термах оргія. Горять
Чертоги [21] пурпуром і златом,
Куряться амфори [22]. Дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кіпрідою [23] і в лад
Співають гімн. Приуготован
Веселий пир; і полягли
На ложах гості. Регіт! Гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
Драгим єлеєм потекло.
І стихла оргія. А жриця
Кіпріди, оргії цариця,
Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
І всі за нею повставали
І за апостолом пішли
У катакомби. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними
І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.

А ти, весела, вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкіда. Ні, нема.
Уже й не буде. Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті...
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать, і долю проклинать,
І сивіть кленучи. І горе!
Умреш єси на самоті,
Мов прокаженна!

V

На хресті
Стремглав повісили святого
Того апостола Петра.
А неофітів в Сіракузи [24]
В кайданах одвезли. І син
Алкід, твоя дитина,
Єдиная твоя родина,
Любов єдиная твоя,
Гниє в неволі, в кайданах.
А ти, прескорбная, не знаєш
Де він конає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір
Чи теє... в Скіфію...[25] І ти...
І чи одна ти? Божа мати!
І заступи вас, і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні,
В британських, галльських легіонах [26]
Не муштровались! О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святиє мученики. Діти
Святої волі. Круг одра

Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
А ти собака! людоїд!
Деспот скажений!

VI

Аж кишить
Невольника у Сіракузах
В льохах і тюрмах. А Медуза [27]
В шинку з старцями п'яна спить,
От-от прокинеться... і потом,
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
Дитину мати. Не найшла
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись,
І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать і ждать,
Як бога з неба, виглядать
Своєго сина: аж поки-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.
А в Римі свято.
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,
Преторіане [28] і сенат,
Жерці і ліктори [29] стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн, і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесар. Перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII

Непевне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,
То, заразо́м щоб доконать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером[30], та й годі.
І написали воєводам
По всьому царству: так і так.
Що кесар бог. Що більш од бога!
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря. До того
Так, нотабене[31], додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люде,
Неначе в ірій, потягли
У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз і та небога
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека.
Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячії! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпії!
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь богові одному —
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі...

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатóри
І всі патриції, і вчора
Лилася божа благодать.
Кому чи чином, чи грошима,
Кому в аренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дать
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби з-під кесаря. А в кого
Сестру благоволили взять
У свій гарем. І се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладать.
Не тільки сестер.
Преторіане помолились,
Преторіанам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помилувать гаразд!

IX

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти приходила, молилась,
І милосердий істукан
Звелів везти із Сіракузи
У Рим в кайданах християн.
І рада ти, і весела
Кумирові знову
Помолилась. А кумир той,
Юпітер той новий,
Ось побач, якеє свято
Буде завдавати

В Колізеї [32]. А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина. Та не дуже
Радій лиш, небого.
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога.
А поки що з матерями
Алкідова мати
Пішла його зустрінути,
Святих привітати
На березі. Пішла єси,
Трохи не співаєш
Та кесаря Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
«От Юпітер так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни Юпітера.
Дурна, більш нічого!»
І нищечком помолилась
Кесареві-богу
Та й пішла попад болотом,
На Тібр поглядає.
А по Тібру із-за гаю
Байдак випливає
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована —
Не неофіт новий,
А апостол великого
Христового слова.
Отакий-то він. Чи чуєш,
У путах співає
Твій мученик.

«Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані [33]

Воспоєм благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже.
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобним слава».

X

А ти на березі стояла,
Неначе темная скала.
Не слухала і не ридала,
А а л і л у я подала
За матерями християнам.
Мов дзвони, загули кайдани
На неофітах. А твій син,
Єдиний твій! апостол новий,
Перехрестившись, возгласив:
«Молітесь, братія! Молітесь
За ката лютого. Його
В своїх молитвах пом'яніте,
Перед гординею його,
Брати мої, не поклонітесь.
Молитва богові. А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає;
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись,

Не месники внучата тії,
Христові воїни святиє!
І без огня, і без ножа
Стратеги божії воспрянуть.
І тьми, і тисячі поганих
Перед святими побіжать.
Молітесь, братія!»
Молились,
Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радостно. Хвала!
Хвала вам, душі молодиє!
Хвала вам, лицарі святиє!
Вовіки-віки похвала!

XI

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, мірро,
Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор, і патрицій,
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває. Тризну править
По Сціпіонах[34]. Лютуй! лютуй,
Мерзенний старче. Розкошуй
В своїх гаремах. Із-за моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

XII

Другий день

Реве арена. На арені
Лідійський золотий пісок [35]
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісивсь.
А сіракузьких назореїв
Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привела.
Арена звіром заревла.
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив.
І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров. По Колізеї
Ревучим громом пронеслась
І стихла буря. Де ж була?
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? Бо стерегли,
Кругом в три лави оступили
Зевеса ліктори. За ним,
Твоїм Юпітером святим,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна-однісінька надворі.
І що ти зможеш? «Горе! Горе!
О горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?..» І небога
Кругом зирнула, і о мур,
Об мур старою головою
Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIII

З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з ліктopами.
Колізей остався
Без кесаря і без римлян
І ніби заплакав,
Одинокий. Мов гора та,
На полі чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо віє
Із-за Тібра, із Альбано [36]
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,
Ніби із-за диму,
Пливе місяць круглолиций.
І мир первозданний
Одпочив на лоні ночі.
Тільки ми, Адаме,
Твої чада преступниє,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспанім раї.
Гриземося, мов собаки
За маслак смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!

XIV

Трохи одпочила
Стара мати недобита.
Живущую силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами
Та щось шепотала.
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А може, й так. Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась

І щось прошептала,
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась.
І на возах, на колесницях
Із Колізея, із різниці,
Святиє вивезли тіла,
І повезли на Тібр. Тілами
Святих убитих годували
Для царського-таки стола
У Тібрі рибу. Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками
І тихо, мовчки за возами
Марою чорною пішла
На Тібр. А скіфи[37] сіроокі,
Погоничі, рабів раби,
Подумали — сестра Морока[38]
Із пекла вийшла провожать
У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи та й назад
З возами скіфи повертали.
І ти осталася одна
На березі. І ти дивилась,
Як розстилалися, стелились
Круги широкії над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилась, поки не осталось
Живого сліду на воді.
І усміхнулася тойді,
І тяжко, страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому. І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
І ти слова його живії
В живую душу прийняла
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

1857, 8 декабря,
Нижній Новгород

ЮРОДИВИЙ

Во дні фельдфебеля-царя [1]
Капрал Гаврилович Безрукий [2]
Та унтер п'яний Долгорукий [3]
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра [4],
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим [5]
Та жвавим, на́ лихо лихим,
До того люд домуштровали,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою, і всім,
І «благосклонні пребивали
Всегда к єфрейторам своїм».
А ми дивились, та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Доносщики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу. Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона [6]
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись!
Не сотні вас, а міліони
Полян, дулебів і древлян [7]
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам [8] п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і байдуже. А меж вами
Найшовсь-таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,

Що в морду затопив капрала [9],
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці.
Тоді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...[10]
Так-то так!
Найшовсь-таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.
А ви — юродиві — тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий [11]
Фельдфебель ваш,
Сарданапал [12],
Послав на каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа «навсегда оставсь
Преблагосклонним».
Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними задами
На смітник винесли, а я...
О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю! творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих [13],
Як мордували, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них

І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас —
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям напоказ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[*Грудень, 1857,*
Нижній Новгород]

ДОЛЯ

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
«Учися, серденько, колись
З нас будуть люде»,— ти сказала.
А я й послухав, і учився,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма́!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

[*9 лютого 1858,*
Нижній Новгород]

МУЗА

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба[1] молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя,
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

[*9 лютого 1858,*
Нижній Новгород]

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм [1]
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля.
Горнись лишень ти до мене,
Та витнемо з лиха;
Гарнесенько обіймемось
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую;
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі [2],—
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

[9 лютого] 1858,
Нижній Новгород

ВІДЬМА

ПОЕМА

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Німим стінам передаю.
Озовітеся ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовітесь! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться.
Поєднає з недолею
І з людьми і скаже
Спасибі нам. Помолиться
Й тихо спати ляже.
І примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане вранці
Веселий, і забуде знов
Свою недолю. І в неволі
Пізнає рай, пізнає волю
І всетворящую любов.

Коло осіннього Миколи [1],
Обідрані, трохи не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигане. А йдучи —
Звичайне, вольниє — співали.
Ішли, ішли, а потім стали.
Шатро край шляху розп'яли,
Огонь чималий розвели
І кругом його посідали.
Хто з шашликом, а хто і так,
Зате він вольний, як козак
Колись-то був. Сидять, куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок
Додому йдучи, молодиця:

«Ой у новій хаті
Полягали спати,
Молодій приснилось,
Що мати сказилась,
Свекор оженився,
Батько утопився.
І... гу...»

Цигане слухають, сміються.
«І де ті люде тут возьмуться?
Оце, мабуть, із-за Дністра,
Бо тут все степ... Мара! Мара!» —
Цигане крикнули, схопились.
А перед ними опинилось
Те, що співало. Жаль і страх!
В свитині латаній дрожала
Якась людина. На ногах
І на руках повиступала
Од стужі кров; аж струпом стала.
І довгі коси в реп'яхах
О поли бились в ковтунах.
Постояла, а потім сіла
Коло огню і руки гріла
На самім полум'ї. «Ну, так!
Оженився неборак!» —
Сама собі вона шептала
І тяжко, страшно усміхалась.
Що ж се таке? Се не мара.
Моя се мати і сестра.
Моя се відьма, щоб ви знали.

Цигане

А відкіля ти, молодице?

Відьма

Хто, я?

(Співає).

«Як була я молодиця,
Цілували мене в лице,
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада».

Циган

Співуча, нічого сказать.
Якби собі таку достать,
Та ще й з медведем...

Відьма

Я співаю.
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
Уже забула говорить...
А перше добре говорила.

Циган

Де ж ти була, що заблудила?

Відьма

Хто, я? чи ти?

(Шепче).

Цить лишень, цить.
Он бач, зо мною пан лежить.
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак...[2]

(Усміхнувшись).

Я в приданках була, впилася,
І молода не придалася...
А все то прокляті пани
З дівчатами такеє діють...
Ще треба другу одружить.
Піду, без мене не зуміють
І в домовину положить...

Цигане

Не йди, небого, будь ти з нами.
У нас, єй-богу, добре жить.

Відьма

А діти єсть у вас?

Цигане

Немає.

Відьма

Кого ж годуєте єсте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!
І все діти! і все діти!
Не знаю, де од їх подітись.
Де не піду, й вони за мною,
Вони з'їдять мене колись...

Цигане

Не плач, небого, не журись.
У нас дітей нема й заводу.

Відьма

Хоч з гори та в воду.

І відьма тяжко заридала.
Цигане мовчки дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць з-за могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому
Сивому, гладкому?
Чом не спиться убогому
Сироті старому?
Один дума, як би його
Достроїть палати.
Другий дума, як би його
На подзвін придбати.
Один старий одпочине
В пишній домовині.
Другий старий і так собі
Де-небудь під тином.
І обидва спочивають
І гадки не мають.

Убогого не згадують,
А того ще й лають.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє.
Позирає на приблуду
Й на подзвін не дбає.

Циган

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірниця сходить, подивись.

Відьма

Дивилась я, вже ти дивись.

Циган

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспишся.

Відьма

Не просплюсь,
Я вже ніколи не просплюсь.
Отак де-небудь і загину
У бур'яні...

(Співає тихо).

«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь.
В зеленому баговинні
Трохи одпочину...
Та, може, ще хоч каліку
Приведу дитину...»

Дарма! аби собі ходило
Та вміло матір проклинать.
А он, чи бачиш, на могилі
Очима лупа кошеня?
Іди до мене. Кицю, кицю...
Не йде, прокляте бісеня!
А то дала б тобі напиться
З моєї чистої криниці...

(Приспівує).

«Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти.
Наплодила, наводила,
Та нема де діти:
Чи то потопити?
Чи то подушити?
Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити?»

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш ближченько, отут.
Ото-то й то! А ти не знаєш...
Що я в Волощині[3] була.
Я розкажу, як нагадаю.
Близнят в Бендерах привела.
У білих Яссах колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила
Та додому однесла —
Аж у Київ. Та вже дома
Без кадила, без кропила
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила.
Упилася, упилась!
І досі п'яна!
І вже ніколи не просплюсь,
Бо я вже й бога не боюсь
І не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти де-небудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині война?

Циган

Була колись, тепер нема.
Умер найстарший старшина.

Відьма

А я думала, що й досі...
Аж уже немає.
Слухай лишень, скажу тобі,
Кого я шукаю.

Я шукаю Наталочку
Та сина Івана.
Дочку свою Наталоньку...
Та шукаю пана,
Того ірода, що, знаєш?..
Стривай, нагадала.
Як була я молодою —
І гадки не мала,
По садочку похожала,
Квітчалась, пишалась.
А він мене і набачив,
Ірод!..[4] І не снилось,
Що я була кріпачкою.
А то б утопилась,—
Було б легше. От набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в похід з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми. Стояли
З москалями на кватирях,
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав бог мені близнята,
Якраз против спаса.
А він мене і покинув,
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Луципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Острижена. Та й байдуже.
У селах питала
Шлях у Київ. І що з мене
Люде насміялись...
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сяк, то так
На свою країну
Придибала. Одпочила,
Вечора діждалась,

Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
От я крадусь попідтинню
До своєї хати.
В хаті темно, нема дома
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледви ступаю;
Вхожу в хату. Аж щось стогне,
Ніби умирає,—
То мій батько. І нікому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти. О прокляті,
Лукавії діти.
Що ви дієте на світі!..
Я перелякалась,
Хата пусткою смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі,
Вбігаю у хату,
А він уже ледве дише.
Я до його: «Тату!
Мій таточку! це я прийшла»
За руки хватаю.
«Це я»,— кажу. А він мені
Шепче: «Я прощаю.
Я прощаю». Тільки й чула.
Здається, я впала
І заснула. Якби була
Довіку проспала!
Опівночі прокинулась:
Як у ямі, в хаті.
А за руку батько давить.
«Тату! — кричу.— Тату!»
А він уже — так як крига...
Насилу я руку
Випручала. Що, цигане,
Якби таку суку
Тобі дочку. Що б ти зробив?

Циган

Єй-богу, не знаю.

Відьма

Та мовчи вже, бо забуду.
Потім не згадаю.
Дітей, бачся, годувала
Та в засік ховала.
Та очіпок, се вже вранці,
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стрига.
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
Надворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали...
І одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі... Були діти,
І тих не осталось.

«Через яр ходила
Та воду носила,
Коровай сама бгала,
Дочку оддавала,
Сина оженила...
І... гу...»

Циган

Не скигли, бо ти всіх побудиш.

Відьма

Хіба я скиглю, навісний?

Циган

Та добре, добре. Що дальш буде?
Розказуй дальше.

Відьма

Що даси?
Навариш завтра мамалиги?
Я кукурузи принесу.

Нагадала! Нагадала!
З дочкою ліг спати...

Завдав сина у лакеї...
Громадою з хати
Виганяли... Нагадала.
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями.
І байстрят носила
За плечима. Щоб привчались...
Аж і сам приїхав.
Я до його кинулася,
Забудучи лихо.
Привітав мене, луципер,
Благословив діток,
Та й забрав їх у покої...
Ростуть мої квіти!
Та й виросли. Сина Йвана
Оддав якійсь пані
У лакеї. А Наталю...
Чи твої цигане
Всі поснули?

Циган

Всі поснули.

Відьма

Бо щоб не почули
Мого слова. Страшно буде.
І ти, старий друже,
Злякаєшся, як вимовлю...
Чи тобі байдуже?
Наталоньку! Дитя своє!
Ірод нечестивий!..
Занапастив... А до того
Посилає в Київ
Мене, бачиш, молитися.
Я, дурна, й ходила,
І молилась... Ні, цигане,
Я марно молилась.
Чи в вас єсть бог який-небудь?
В нас його немає...
Пани вкрали та в шкатулі
У себе й ховають.

Вертаюся із Києва,
Замкнуті покої,

Він узяв її з собою
Та й поїхав з нею,
З Наталею... Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати
В Волощину. Та й шукаю,
Совою літаю
Над байраками. Та діток,
Діточок шукаю.
Наталоньку!.. Ні, ні, ні, ні!
Я шукаю пана.
Розірву!.. Возьміть до себе
І мене, цигане,
Я медведя водитиму,
А як найду ката,
То й спущу його на його.
Отойді, проклятий!..
Ні, не спущу. Сама його
Загризу... Чи чуєш?
Одружимось, моє серце,
Я й досі дівую.
А сина вже оженила,
А дочка й так буде.
Лазитиме попідтинню,
Поки найдуть люде
Неживою. Чи ти бачив?
Там такий хороший
Мій син Іван... Ух, холодно!
Позич мені грошей,
Намиста доброго куплю
Та й тебе повішу,
А сама піду додому...
Дивись, миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь
Або пан одніме.
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину?»

Та й замовкла, мов заснула.
Цигане вставали,
Розбирали шатро своє,

В дорогу рушали,
Та й рушили. Пішли степом.
І вона, небога
Безталанна, встала мовчки,
І нібито богу
Нишком собі помолилась,
Та й пошкандибала
За циганами. І тихо,
Тихенько співала:

«Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люде».

Із-за Дністра пішли цигане
І на Волинь, і на Украйну.

За селом село минали,
В городи ходили
І марою за собою
Приблуду водили.
І співала, й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть з циганами
По селах ходила.
Потім разом схаменулась,
Стала їсти, й пити,
І ховатись за шатрами,
І богу молитись.
Щось таке їй поробила
Стара Маріула.
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.
Потім її стала вчити
І лікарювати,
Які трави, що од чого,
І де їх шукати.
Як сушити, як варити...
Всьому, всьому вчила
Маріула. А та вчилась
Та богу молилась.
Минуло літо, уже й друге,

І третє настало;
Уже прийшли в Україну...
Жаль їй чогось стало.
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась богу;
Та й пішла собі, небога,
На свою країну.
«Вернусь,— каже,— хоч погляну
На дочку, на сина».
Не довелось. Пан вернувся,
Покинув Наталю
В Московщині. А ти її
За Дністром шукала.
Сина Йвана молодого
Оддали в солдати
За те, що ти не навчила
Панів шановати.

До кого ж ти прихилишся?
Нікого немає!..
До людей хились, небого,
Люде привітають.

Пан, вернувшись, занедужав,
Стогне, пропадає.
А вона набрала зілля
Та пішла в палати
Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не помогла болящому,
Бо не допустили.
А як умер, то за його
Богу помолилась.
І жила собі святою,
Дівчат научала,
Щоб з панами не кохались,
Людей не цурались.
«А то бог вас покарає,
А ще гірше люде;
Люде горді, неправедні,
Своїм судом судять».

Отак вона научала,
Болящих лічила.
А з убогим остатньою
Крихтою ділилась.
Люде добрі і розумні
Добре її знали.
А все-таки покриткою
І Відьмою звали.

[*Седнев, 1847, марта 7*]— *1858 марта 6, [Нижній Новгород]*

СОН

Марку Вовчку

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно, сповитеє, кричало
У холодочку за снопом.
Розповила, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий—
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,
Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до л а н о в о г о,
Ще копу дожинать пішла.

[13 липня 1858,
С.-Петербург]

* *
*

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство [1] прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

1858, 22 ноября,
[С.-Петербург]

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Мій боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілуються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший: «Ми не суєта!
І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?»
«Воскресну я! — той пан вам скаже.—
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова».
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі,— словеса
Твої, о господи, такії.
Розкинь же їх, твої святиє,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

1859, 15 февраля,
[С.-Петербург]

МАРКУ ВОВЧКУ

На пам'ять 24 генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите.
Голоднеє. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

1859, февраля 17,
СПб.

КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Коштомъ Платона Семеренка

С. ПЕТЕРБУРГЪ
ВЪ ДРУКАРНІ Л. А. КУЛІША
1860

Титульна сторінка «Кобзаря» з дарчим написом Марку Вовчку

ІСАІЯ[1]. ГЛАВА 35

ПОДРАЖАНІЄ

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином [2] процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святиє
Луги́ зелені, береги́!
І честь Кармілова, і слава
Ліванова [3], а не лукава
Тебе укриє дорогим,
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омофором [4] своїм.
І люде темнії, незрячі,
Дива господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,—
Се бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тойді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі про́зрять, а кривиє,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озе́ра

Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озе́ра,
І не верствовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

25 марта 1859.
[*С.-Петербургъ*]

N. N.[1]

Така, як ти, колись лілея
На Йордані процвіла
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
Якби-то й ти, дністровий цвіте...
Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть.
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...
Веселий рай
Пошли їй, господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красотою
Надивуватись на землі.

19 апреля 1859,
[С.-Пстербург]

НЕВОЛЬНИК

ПОЕМА

Посвященіе

Думи мої молодії —
Понурії діти,
І ви мене покинулй!..
Пустку натопити
Нема кому... Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодою,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітняя,
Єдиная думо
Пречистая!.. Ти витаєш...
Як у того Нуми
Тая німфа Егерія [1],—
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною,
Ніби заговориш,
Усміхнешся... Дивлюся я —
Нічого не бачу...
Прокинуся... серце плаче —
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!..
Минає
Неясний день мій; вже смеркає;
Над головою вже несе
Свою неклепаную косу
Косар непевний... Мовчки скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер... Все минає!..
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «Я любила
Його на сім світі
Й на тім світі любитиму...»
О мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!

Я буду витати
Коло тебе і за тебе
Господа благати!

Той блукає за морями,
Світ перехожає,
Долі-доленьки шукає —
Немає, немає...
Мов умерла; а той рветься
З усієї сили
За долею... от-от догнав
І — бебех в могилу!
А в іншого сіромахи
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лає, проклинає
І за чвертку закладає —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колисці найде.

Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тойді, як праведно жили
Старий козак і діток двоє...
Ще за Гетьманщини старої
Давно се діялось колись.
Так, коло полудня, в неділю,
Та на зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,

Старий козак.
«І так і сяк!
(Старий міркує, розмовляє).
І треба б,— каже,— й трохи шкода.
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись... Ярино!
А де Степан?» — «А он під тином
Неначе вкопаний стоїть».
«А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюда, та йдіть обоє...
А нуте, діти, отакої!»
І вшкварив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює.

«Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха.
Якби мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив.
Ой гоп, чики-чики,
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!
Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив».
«А нуте, діти, отакої!»
І старий піднявся,
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся.
«Чи так, чи не так,
Уродив пастернак,
А петрушку
Криши в юшку,
Буде смак, буде смак!
Ой так, таки так,
Оженився козак,

Кинув хату
І кімнату
Та й потяг у байрак».

«Ні, не така вже, підтопталась
Стара моя сила,
Утомився... А все це ви
Так розворушили.
О бодай вас! Що то літа?
Ні, вже не до ладу...
Минулося. Іди лишень
Полудновать лагодь.
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, допю... А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Івана
В Шляхетчині, то ти ще був
Маленьким, Степане.
Ще й не лазив».— «То я не син?
Я чужий вам, тату?»
«Та не чужий, стривай лишень.
От умерла й мати,
Таки твоя, а я й кажу
Покойній Марині,
Моїй жінці: «А що,— кажу,—
Возьмем за дитину?
Тебе б оце».— «Добре,— каже
Покойна Марина,—
Чому не взять?» Взяли тебе
Ми та й спарували
З Яриночкою докупи...
А тепер осталось
Ось що робить. Ти на літі,
І Ярина зріє.
Треба буде людей шукать
Та що-небудь діять.
Як ти скажеш?» — «Я не знаю,
Бо я думав теє...»
«Що Ярина сестра тобі?
А воно не теє,

Воно просто, любітеся,
Та й з богом до шлюбу.
А поки що треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть.
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
А просто жнуть
І немолоченеє віють,
Та як і мелють, і їдять —
Все треба знать.
Так от як, друже, треба в люде
На рік, на два піти
У наймити;
Тойді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже?
Не думай, коли хочеш знать,
Де лучче лихом торгувать,
Іди ти в Січ. Як бог поможе,
Там наїсишся всіх хлібів,
Я їх чимало попоїв,
І досі нудно, як згадаю!
Коли здобудеш — принесеш,
А коли згубиш — поживеш
Моє добро, то хоч звичаю
Козацького наберешся,
Та побачиш світа,
Не такого, як у бурсі,
А живі мисліте
З товариством прочитаєш.
Та по-молодечи
Будеш богу молитися,
А не по-чернечи
Харамаркать. Отак, сину,
Помолившись богу,
Осідлаєм буланого
Та й гайда в дорогу!
Ходім лишень полудновать,
Чи ти вже, Ярино,
Змайструвала нам що-небудь?
Отаке-то, сину...»

«Уже, таточку!» — озвалась
Із хати Ярина.

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови!
Замість шматка хліба за кухоль береться.
Дивиться Ярина та нишком сміється.
«Що се йому стало? Ні їсти, ні пить —
Нічого не хоче! Чи не занедужав?»
«Братику Степане, що в тебе болить?» —
Ярина питає. Старому байдуже,
Нібито й не чує. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба,— старий промовляє
Нібито до себе.— А нумо вставать,
До вечерні, може, ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать».

«Степаночку, голубчику!
Чого се ти плачеш?
Усміхнися, подивися,
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився
Бог знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Утечу, єй-богу,
Та й сховаюсь у бур'яні...
Скажи-бо, Степане,
Може, й справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...
Може, це з пристріту?»
«Ні, Ярино, моє серце,
Мій рожевий квіте!
Я не брат тобі, Ярино,
Я завтра покину
Тебе й батька, на чужині
Де-небудь загину,
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата...» — «Схаменися!
Єй-богу, з пристріту!

Я не сестра? хто ж оце я?
О боже мій, світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав
Та ще й умре. О боже мій!
А йому байдуже,
Мов сміється. Степаночку,
Хіба ти не знаєш,
Що без тебе і таточка,
І мене не стане?»
«Ні, Ярино, я не кину,
А тільки поїду
Недалеко. А на той рік
Я до вас приїду
З старостами — за тобою
Та за рушниками...
Чи подаєш?» — «Та цур тобі
З тими старостами,
Ще й жартує!» — «Не жартую,
Єй-богу, Ярино,
Не жартую!..» — «Та це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи-бо, Степане,
Хіба й справді не сестра я?»
«Ні, моє кохання,
Моє серце!» — «Боже ж ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
Ой, ой! сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти-бо!
Єй-богу, заплачу».
І заплакала Ярина,
Як тая дитина.
І крізь сльози промовляла:
«Покине! покине!»

Як той явір над водою,
Степан похилився,
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися,

Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подивиться
І знов заголосить.
Незчулися, як смеркло;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярині
Не спиться,— ридає.
Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Й вона з відрами побігла —
Ніби за водою
До криниці. А тим часом
Запорозьку зброю
Старий виніс із комори,
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє.
Та й заплакав. «Зброє моя,
Зброє золотая!..
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи, моя ти зброє,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан надіває.
А Ярина дає зброю,
На порозі стоя;
Степан її надіває,
Та плачуть обоє.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
Й самопал семип'яденний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;

І старий заплакав.
Як побачив на коневі
Такого юнака.
Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Научає сина:
Як у війську пробувати,
Старшин шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
«Нехай тебе бог заступить!» —
Як за селом стали,
Сказав батько, та всі троє
Разом заридали.
Степан гукнув, і курява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку,
Швидче повертайся!» —
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась...
Мовчала Ярина.
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою
Тільки, тільки мріє,
Та й пропало. Довго, довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із куряви. Не вирнула —
Пропала! І знову
Заплакала Яриночка
Та й пішла додому.

Минають дні, минає літо,
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя, мов убитий

Старий під хатою сидить,
Дочка нездужає Ярина;
Його єдиная дитина
Покинуть хоче. З ким дожить,
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літá,
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.
«В твоїх руках все на світі,
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш,
Така моя доля»,—
Старий вимовив і нишком
Богу помолився;
Та й пішов собі з-під хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть,
Ледве вийшла: усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

Одужала Яриночка,
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса
Тричі причащалась;
У Почаєві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Їй хоча приснилась.
Не приснилась. Вернулася,
Знову забіліла
Зима біла. За зимою
Знов зазеленіла
Весна божа. Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не бога
Святого благати,
А нищечком у ворожки
Про його спитати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.
«Он бачиш, кінь осідланий
Тупає ногою
Під козаком; а онде йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші;
Якби догадався
Козак отой злякать діда,
Злякав та й сховався
За могилу, лічить гроші,
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець,
То, бач, ради страху,
Щоб ляхи або татаре
Часом не спіткали».
І радесенька Ярина
Додому верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає
Немалий рік, а Степана
Немає, немає.
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травою.
Нема його. У черниці
Косу розплітає
Безталанна, коло неї
Падає, благає
Старий батько, хоч літечко,
Хоч Петра діждати,
Хоч зеленої неділі...
Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують,
Слухають... щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає.

ДУМА

У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер[2] погуляти,
Турка пошукати».
Чайки і байдаки спускали,
Гарматами риштовали,
З Дніпрового гирла широкого випливали,
Серед ночі темної
На морі синьому
За островом Тендером потопали,
Пропадали.

Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махає
І зично гукає:
«Нехай вам, панове товариство, бог допомагає!» —
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.
Тільки три чайки, слава богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську
Без кормиг прибило.
Тойді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В тяжкую неволю завдавали.
Ой Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири.
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камень ламають,
Без сповіді святої умирають,
Як собаки, здихають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідную сестру Ярину,
Плаче-ридає,
До бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полю
Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,

Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Та й замуровали.

Отак на улиці під тином
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина,
І не дослухала — упала.
«Степаночку! Степаночку! —
Кричала, ридала.—
Степаночку, моє серце!
Де ж це ти барився?
Тату! Тату! ідіть сюда,
Ідіть подивітесь».
Прийшов старий, розглядає
І свого Степана
Не пізнає, таке з його
Зробили кайдани.
«Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!
Де ти в світі погибаєш,
Сину мій єдиний?»

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче
Невидющими очима,
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій білій
За стіл посадила,
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку,
І Ярина в хаті.
«Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино,—
Степан каже.— Я загинув,
Навіки загинув!
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
За калікою?.. Ярино!
Насміються люде,
І бог святий покарає
І прожене долю
З цієї хати веселої
На чужеє поле.
Ні, Ярино, бог не кине
І найде дружину;
А я піду в Запорожжя,
Там я не загину,
Нагодують».— «Ні, Степане,
Моя ти дитино!
І господь тебе покине,
Як ти нас покинеш».
«Оставайся, Степаночку;
Коли не хоч братись,
То так будем, я сестрою,
А ти будеш братом
І дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову.
Не покинеш?» — «Ні, Ярино!»
І Степан остався.
Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся.
Хотів вшкварить метелицю
З усієї сили.
Та не вшкварив... під хатою
Усі троє сіли.

«Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою недолю,

Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі».
«Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З товариством. Товариство
На Січ прямувало
І мене взяло з собою;
І через Балкани
Простали ми в Україну
Вольними ногами;
А на тихому Дунаю
Нас перебігають
Січовики-запорожці
І в Січ завертають [3],
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі срібло, злото
І свічі забрали
У Покрові; як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаю
Новим кошем стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила...
І Межигорського Спаса
Вночі запалила [4].
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла [5],
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.
І як степи запорозькі
Тоді поділили
І панам, на Україні,
Люд закріпостили.
Як Кирило [6] з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, усе взяли,

Кров повипизали!..
А москалі і світ божий
В путо закували.
Отаке-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До турчина поганого
В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє [7].
Нехай йому бог поможе!
А що з того буде,
Святий знає: почуємо,
Що розкажуть люде».
Отак вони що день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала
Та святих отих благала...
Таки ж ублагала:
На всеїдній у неділю
Вона спарувалась
З сліпим своїм. Такеє-то
Скоїлось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожевії квіти.
Такеє-то. Одружились
Мої молодії.
Може, воно й не до ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось;
Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука-пузанчика
Чолом оддавати.

[1845, с. Мар'їнське — 1858, не пізніше квітня 1859, С.-Петербург]

* *
*

Федору Івановичу **Черненку** [1]
На пам'ять 22 сентября 1859 року

Ой по горі роман цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається:
«Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?»

Не там, не там, друже-брате,
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин,
7 іюня [*1859*]

* *
*

Ой маю, маю я оченята,
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята...
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята,
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 іюня [1859],
Пирятин

СЕСТРІ[1]

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: «Де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі?»
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина,
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдиная сестра!
Многострадалиця святая!
Неначе в раї, спочиває
Та з-за широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається — виринає
З-за хвилі човен, допливá...
І в хвилі човен порина.
«Мій братику! моя ти доле!»
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..[2]
Отак нам довелося йти
Ще змáлечку колючу ниву!
Молися, сестро! будем живі,
То бог поможе перейти.

20 іюля [1859].
Черкаси

* *
*

Колись дурною головою
Я думав: «Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітися, гнить,
Умерти й сліду не покинуть
На обікраденій землі...
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати [1] розпинають,
Морозять, шкварять на огні!»

21 іюля [1859],
Черкаси

* *
*

Якби то ти, Богдане п'яний [1],
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! Здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмелився
Або в калюжі утопився,
В багні свинячім.

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже..
Якби ти на світ не родився
Або в колисці ще упився...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Амінь.

18 августа [1859],
в Переяславі

* *
*

Во Іудеї во дні они
Во время Ірода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні [1]
Романські п'яні легіони
Паскудились. А у царя,
У Ірода-таки самого,
І у порогу, й за порогом
Стояли ліктори, а цар...
Самодержавний государ!
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се...
Хоч півдинарія [2] позичив;
А той кишенею трясе,
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є!
Як ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі
Марія сина привела
І в Віфлеєм з малим пішла...
Біжить поштар із Віфлеєма
І каже: «Царю! так і так!
Зіновать [3], кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не піднялось!»
«Так що ж,— промовив Ірод п'яний,—
По всьому царству постинать
Малих дітей; а то, погані,
Нам не дадуть доцарювать».
Поштар, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,
Щоб тілько в Віфлеємі били
Малих дітей.
Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики! [4]
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.

Та де ж нам тую матір взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

24 октября [1859],
С.-Петербург

МАРІЯ

ПОЕМА

Радуйся, ты-бо обновила
еси зачатыя студно.
Акафіст пресвятій богородиці.
Ікос 10

Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твойого мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До са́мого, само́го краю.
Достойно пєтая! благаю!
Царице неба і землі!
Вонми [1] їх стону і пошли
Благий конець, о всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим, і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач, і скорб, і сльози
Душі убогої — убогій
Остатню лепту [2] подаю.

У Йосипа, у тесляра
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож, небога,
Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині.
В святому тихому раю.

Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу було і струг покине
Та й дивиться; і час мине,
А він і оком не мигне,
І думає: «Ані родини!
Ані хатиночки нема,
Одна-однісінька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не за плечима?..»
А та стоїть собі під тином
Та вовну білую пряде
На той бурнус [3] йому святешний
Або на берег поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасти, і напоїть.
Хоч і далеко. Так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широкую Тіверіаду [4],
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип сидячи мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти; іде, сміється,
А він сидить та все сидить,
За струг, сердега, не береться...
Коза нап'ється та й пасеться.
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гаєм
І смутно, сумно позирає
На той широкий божий став,
І мовила: «Тіверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо!
Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле! —
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру.—
Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старії підопру!»
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей.
А з добрих молодих плечей
Хітон [5] полатаний додолу

Тихенько зсунувся. Ніколи
Такої божої краси
Ніхто не у́зрить! Злая ж доля
Колючим терном провела,
Знущалася над красотою!
О доленько! Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, свою,
Свою головоньку смутную,
Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.
О світе наш незаходимий!
О ти, пречистая в жепах!
Благоуханний сельний крине!
В яких гаях, в яких ярах,
В яких незнаємих вертепах
Ти заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?
Де ти сховаєшся? Нігде!
Огонь заклюнувся вже, годі!
Уже розжеврівся. І шкода,
Даремне сила пропаде.
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий,
І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний! Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твоє грядущеє. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде.

Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає

Заквітчана. Фавор-гора [6],
Неначе з злата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить очі. Підняла
На той Фавор свої святиє
Очиці кроткіє Марія
Та й усміхнулась. Зайняла
Козу з козяточком з-під гаю
І заспівала:

«Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?»

Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенькая пішла
На хутір бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину, на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе теє кошеня,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось,
Миль зо дві любо з козеням
Трохи, трохи не танцювала
І не втомилась. Вигляда
Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину.
Зустрів її, і привітав,
І тихо мовив: «Де ти в бога
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу [7], опочий,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
Ходімо, доненько».— «Який?
Який се гость?» — «Із Назарета [8]

Зайшов у нас підночувать.
І каже: «Божа благодать
На ветхую Єлисавету
Учора рано пролилась,
Учора,— каже,— привела
Дитину-сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном».
Так бачиш що!» А гость роззутий,
Умитий з кущі вихожав
В одному білому хітоні,
Мов намальований, сіяв,
І став велично на порозі,
І, уклонившися, вітав
Марію тихо. Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась.
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела
Очима в кущу. Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко, і сир козлиці
Їм на вечерю подала.
Сама ж не їла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І словеса його святиє
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

«Во Іудеї не було,—
Промовив гость,— того ніколи,
Що нині узриться. Равві![9]
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій!
І виростуть, і пожнемо,
І в житницю соберемо
Зерно святеє. Я месію[10]

Іду народу возвістить».
І помолилася Марія
Перед апостолом.
Горить
Огонь тихенько на кабиці [11],
А Йосип праведний сидить
Та думає. Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...
Холодочком
До сходу сонця провели
До самої Тіверіади
Благовістителя. І раді,
Радісінькі собі прийшли
Додому.
Жде його Марія
І ждучи плаче, молодії
Ланіти [12], очі і уста
Марніють зримо. «Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота! —
Промовив Йосип.— Диво сталось
З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то...— Й не вимовив: уб'ють
На улиці.— І заховаймось
В своїм оазисі». І в путь
Марія нашвидку збиралась
Та тяжко плакала, ридала.

Отож вони собі ідуть,
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий.
Спродать би то та молодій
Купить хустиночку до речі,
Та й за повінчання оддать.
О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати

Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідниє раби
І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малиє душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот і кують
Кайдани новиє. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.

Де ж подівсь
Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний!
На брак окрадений! Не чуть,
Не чуть ані його, ані месії,
А люде ждуть чогось і ждуть,
Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш, і ждатимеш од бога
І од людей його? Нічого,
Ніже апостола того
Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.
Молися й дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав.
А то б цеглиною убили,
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люде, що стяли
У городі Тіверіаді
Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя месії.
«Його!» — промовила Марія
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла

В утробі праведную душу
За волю рóзп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть,
Прийшли додому. І живуть
Повінчані, та не веселі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях. А вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сороченя —
Комусь-то ще?
«Хазяїн дома? —
Надворі крикнуло.— Указ
Од кесаря, його самого,
Щоб ви сьогодня, сей же час!
Ви на ревізію у город,
У город Віфлеєм [13] ішли».
І зник, пропав той тяжкий голос.
Тілько руна в яру гулá.

Марія зараз заходилась
Пекти опрісноки [14]. Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Віфлеєм. «Святая сило!
Спаси мене, мій боже милий!»—
Тілько й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі, обоє.
І, вбогії, перед собою
Козу з козяточком женуть,
Бо дома ні на кого кинуть.
А може, бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотина
Іде, пасучися, рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти
Поволі, тихо. «Семіон
Протопресвітер [15],— Йосип мовив,—
Такеє-то пророче слово
Сказав мені: «Святий закон!

І Авраама, і Мойсея!
Возобновлять мужі єсеї [16].
І каже: поти не умру,
Поки месію не узрю!»
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!» — «Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!» —
Марія мовила.
Найшов
Опріснок Йосип у торбині,
Дає та й каже: «На, моя дитино,
Поки що буде, укріпись,
До Віфлеєма не близенько;
Та й я спочину. Утомивсь».
Та й сіли на шляху гарненько —
Полудновать. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Сховалося, і смеркло в полі.
І диво дивнеє! ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива. Аж здригнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
Над самим Віфлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла [17].
І степ, і гори осіяла.
Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І, пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко край дороги
Отáру гнали чабани
Та й їх побачили. Небогу,
Її й дитяточко взяли
І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом [18] нарекли.

До сходу сонця, рано-рано!
У Віфлеємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,

Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї. Гомонить
І тихне люд. «О люди! люди! —
Чабан якийсь біжить, кричить.—
Пророчество Ієремія,
Ісаія збулось! збулось!
У нас, у пастирей, месія
Родився вчора!» Загуло
У Віфлеємі на майдані:
«Месія! Ісус! Осанна!» [19] —
І люд розходивсь.
Через час
Чи через два прийшов указ
І легіон з Єрусалима,
Од того Ірода. Незриме
Й нечуте сталося тойді.

Ще діточки сповиті спали,
Ще ку́піль гріли матері,
Намарне гріли: не купали
Маленьких ді́точок своїх!
Ножі солдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Такеє-то на світі сталось!
Дивітеся ж, о! матері!
Що роблять іроди царі!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода. Нагодували,
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу,
І, небораки, додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили, й провели
Вночі тайни́ми манівцями
На шлях Мемфіський [20]. А мітла,
Мітла огненная світила,
Неначе сонце, і дивилась

На ту ослицю, що несла
В Єгипет кроткую Марію
І нарожденного месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного бога.
Тебе ж, сердешну, копт [21] убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти. Мабуть, дорога
Таки завадила тобі?

У Нілі скупанеє спить
В пелюшках долі, під вербою,
Дитяточко. А меж лозою
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди в ряд,
Мов фараонова сторóжа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий,

І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває
Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина
І як його од зол спасти?
Од бур житейських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постоли
Ременю доброго. Спочинув
Та й каже: «Дóню, не журись.
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь,—
Такеє-то мені сказали.
Ходімо,— каже,— у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино».
«Ходім»,— сказала та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А потім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялись
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину

Удвох в колисочці несли.
То сяк, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє. Благодать!
Гайочок тихий серед поля,
Одна-єдиная їх доля
Отой гайочок! І не знать,
Де він кохався. І хатина,
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелося ночувать.
В ярок Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись-то з нею яснолиций
Зустрівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
Коло криниці поросли.
Маріє! Горенько з тобою!
Молися, серденько, молись!
Окуй свою святую силу...
Долготерпінієм окуй,
В сльозах кровавих загартуй!..
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б, іскупленим рабам!
Дитина б тая виростала
Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась
І тяжко, важко усміхнулась
Та й заридала. Полились
На цямрину святиє сльози
Та й висохли. А їй, небозі,
Полегшало.
Єлисавета,
Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та й була
Якась рідня їм. Вранці-рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці
В сусіду, в наймичку проситись!

Дитяточко собі росло,
З Івасем удовенком гралось.
Уже чимале підросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі, і здорові,
Аж любо глянуть, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Йвася —
Івась у коники іграв ся,—
Зробило хрестик та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку [22]. «Злий!
Недобрий чоловік, лихий!
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь! Покинь!»
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І заридав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матернє. Небозі
Ніби полегшало. Взяла
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком погодувала,
Свіженьким коржиком. Воно ж
Попестилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло
Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов ангеляточко в раю.
І на єдиную свою
Та мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо. Ангел спить,
То щоб його-то не збудить.
Та й не догледіла. Неначе

Окропу капля, як огонь,
На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла сміючись,
Щоб він не бачив. І небозі
Не довелося одурить
Малого сина. Подивилось
І заридало.

Заробила
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела,
У ієсейську. Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані погратися з дітьми,
Ані побігає; самий,
Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
Якось по сьомому годочку —
Малий вже добре майстрував,—
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь,
Який-то з його майстер буде!
Які-то люди з його будуть!
Та, взявши відер, кандійок [23],
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у са́мий-
Самісінький Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина

Та плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благать благого бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь,
Межи раввінами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить
І научає, неповинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать! За правду згинуть!
Без правди горе! «Горе вам,
Учителі архієреї!»
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.
А радость матері Марії
Неізреченная. Месію,
Самого бога на землі
Вона вже зріла.

Спродались,
Во храмі помолились богу
І веселенькі у дорогу
Додому рушили вночі
По холодочку.
Виростали
І вкупі вчились ростучи
Святиє діточки. Пишались
Святиє тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлись
Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
І прорекли, і розп'ялись
За воленьку, святую волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій меж люди. А за ним,
За сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла

Аж до Голгофи[24].
Бо за сином
Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла —
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні[25].
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним,
Сіяє в золотім вісоні[26]
Ізраїльський архієрей![27]
Романський золотий плебей![28]
І час, і два мине, не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлячись
На іудейськую столицю.
Й вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці,
Тихесенько. І принесе
Води погожої, і вмиє
Утомлені стопи святиє,
І пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хітона,
Зашиє дірочку та знову
Під смокву[29] піде. І сидить
І дивиться, о всесвятая!
Як син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора біжить
Із города. Його любили
Святиє діточки. Слідком
За ним по улицях ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали малії.
Отож прибігли. «О святії!
Пренепорочниє!» — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував, благословляя,
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус. І веселенький
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово!

Не вняли слову! Розп'яли!
Як розпинать його вели,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати, ученики,
Перелякались, повтікали.
«Нехай іде! Нехай іде!
Отак і вас він поведе!» —
Сказала дітям. І упала
На землю трупом.
Розп'ялась
Твоя єдиная дитина!
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій, позиченій труні
Чужії люде. А Івана
Її зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало.
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька! Такий
Талан твій латаний, небого!
Брати його, ученики,
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались,
Сховались, потім розійшлись,
І ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумовати.
І ти, великая в женах!
І їх унинє, і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огнéнним словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святиє,
По всьому світу розійшлись.
І іменем твойóго сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тином,

Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

А потім ченці одягли
Тебе в порфіру [30]. І вінчали,
Як ту царицю... Розп'яли
Й тебе, як сина. Наплювали
На тебе, чистую, кати;
Розтлили, кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась,
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящій і убогій.

[27 жовтня—11 листопада 1859,
С.-Петербург]

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ[1]

Посажу коло хатини
На вспомин дружині
І яблуньку, і грушеньку,
На вспомин єдиній!

Бог дасть, виростуть. Дружина
Під дре́вами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.

«Тойді, серце, як бралися,
Сі дре́ва садив я...
Щасливий я!» — «І я, друже,
З тобою щаслива!»

19 ноября [1859],
С.-Петербург

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЇЛЮ [1]

ГЛАВА 19

Восплач, пророче, сине божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
«Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей!
Незлобних, праведних дітей
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...
Хоч бачать люде, та мовчать.
Отож львеня те дике! люте!
Підстерегли його, взяли
Та, закувавши добре в пута,
В Єгипет люде одвели —
На каторгу. А люта мати!
Спустила друге бісновате
Своє скаженеє звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі [2] пожирало.
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твого.
Окули люде і цього.
Заперли в щелепи удила
І в Вавілоні посадили
В тюрму глибоку. Щоб не чуть
Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого...
Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають

На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний. Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач велнкий
Вомєсто львичищого рика
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!»

Декабря 6 [1859,
С.-Петербурі]

ОСІЇ [1]. ГЛАВА XIV

ПОДРАЖАНІЄ

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить... Покара,
Уб'є незримо і правдиво;
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: «Потреблю [2]
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача, материнього плача
Ісполню гради і поля,
Да зрить розтлєнная земля,
Що я держитель і все бачу».
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
Спочивши, скорбная, скажи,
Пророци [3] своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар [4],

Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікать; не втечете
І не сховаєтеся; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...
І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі; вискажи: «Зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й речете,
Що цар наш бог, і цар надія,
І нагодує, і огріє
Вдову і сирот». Ні, не те,
Скажи їм ось що: «Брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах,
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтлєнноє, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...»

25 декабря 1859,
[С.-Петербурґ]

* *
*

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

[*15 січня 1860,*
С.-Петербург]

* *
*

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом,—
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую
І сповиє дорогою
Білою габою,—
Та й спать ляже, втомившися
Турбою такою.

15 січня 1860,
СПб.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ

Наїхали старости
Й молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуте, невкрите.
«Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?»
«До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували».
«Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?»

4 мая 1860,
СПб.

МОЛИТВА

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри [1],
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

24 мая 1860, СПб.

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

*25 мая [1860,
С.-Петербург]*

Злоначинающих спинй,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзиждущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

27 мая [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Колись-то ще, во время оно,
Помпілій Нума [1], римський цар,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та, спочивавши,
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І, взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плести,
На шию б то. Коли погляне,
У холодочку під платаном
Дівча заквітчанеє спить...
Дріадам [2] нічого робить
Перед такою красотою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія [3] в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча, і на цвіти
Дивується собі і дума:
«Який би ретязь [4] ще сплести?»

28 мая [1860],
С.-Петербург.

* *
*

Тим нечистим очам,
Земним богам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим-малим,
Тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам,
Все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо!.. а нам —
Нам любов меж людьми.

31 мая [1860],
СПб.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
«Полечу,— каже,— зигзицею [1],
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі [2]. І на тілі
На княжім білім, помарнілім
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани...»

І квилить, плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
«Вітрило-вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої [3] любії мої,
На князя, ладо [4] моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютий... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав».

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-граді Ярославна
І каже: «Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив єси високі скали,
Текучи в землю половчана,
Носив єси на байдаках
На половча́н, на Кобяка [5]
Дружину тую Святославлю!..
О мій Словутицю [6] преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,

У море сліз не посилала,—
Сльозами моря не долить».

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу́ на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
І каже: «Сонце пресвятеє
На землю радість принесло
І людям, і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину.
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!»

4 іюня [1860],
СПб.

В Путивлі-граді вранці-рано
Сумує, плаче Ярославна.
«Полечу,— рече,— зозулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукав бебряний омочу
В ріці Каялі.. І омию
На княжому дебелім тілі
Засохлу кров його... Отру
Глибокії на любім ладо рани»,
І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі-городі.
Й рече:
«Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хиновські стріли?»

14 сентября [1860,
С.-Петербург]

* *
*

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла́ кале́ная,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаємому полі,
Середи землі Половецької.

Земля чорна копи́тами
Поорана, поритая;
Костьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-ту́га на тім полі
Зійшла для Руської землі.
Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор військо на пригоду
Тому буй-туру Всеволоду [1].

І бились день,
І другий билися,
Та коло по́лудня на третій
Поникли Ігореві стязі [2].
Отак на березі Каяли
Брати різнились; бо не стало
Крові-вина!.. Допировали
Хоробрі русичі той пир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися
За землю Руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава;
Високі гнулись дерева́...
Додолу гнулися, журились!

6 іюля [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Умре муж велій в власяниці [1].
Не плачте, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський [2], восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков [3], Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юбкоборцеві восплач [4].
І вся, о Русская Беседа [5],
Во глас єдиний ісповєдуй
Свої гріхи.
І плач! і плач!

17 іюня [1860, С.-Петербурі]

ГІМН ЧЕРНИЧИЙ

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи, співаєм:
Алілуя!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б, та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Алілуя!

Одурив ти нас, убогих.
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І, скиглячи, возопили:
Алілуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодиці...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, примовляєм:
Алілуя!

20 іюня [1860, С.-Петербург]

* *
*

Над Дніпровою сагóю
Стоїть явор меж лозою,
Меж лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився,

Що без долі, без родúни
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Явор каже: «Похилюся
Та в Дніпрові скупаюся».
Козак каже: «Погуляю
Та любую пошукаю».

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю,
Вихожаючи, співають;

Повбирані, заквітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнуться та співають.

24 іюня [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Росли укупочці, зросли;
Сміятись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром. Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А меж людьми ж вони жили!

Подай же й нам, всещедрий боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічную, сугубу
На той світ тихий принести.

25 іюня [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багряницями закрито
І розп'ятієм добито?

Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітися,
Просвітися!.. Будем, брате,
З багряниць [1] онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленими [2] піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову́ хату вимітати!

27 іюня [1860,
С.-Петербургъ]

ЛИКЕРІ[1]

На память 5 августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його — ми люде!
Моя ти любо! усміхнись
І вольную святую душу,
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він поможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 августа [1860],
Стрельна

* *
*

Н. Я. Макарову[1]
На память 14 сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недóсвіт[2] перед світом
В садочок украався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14 сентября [1860,
С.-Петербург]

* *
*

І Архімед [1], і Галілей [2]
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святиє предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

24 сентября [1860,
С.-Петербург]

Л.[1]

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Поснжу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати,
Присняться діточки мені,
Веселая приснпться мати,
Давнеколишній та ясний
Приснпться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малій
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

27 сентября [1860, С.-Петербург]

* *
*

Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на ко́го.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жни́ва
Колись-то будуть. І дурю!
Себе-таки, себе само́го,
А більше, бачиться, нікого?

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі бо́ки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!
Вийдуть люде жито жати...
Веселії жнива!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе-таки, себе само́го,
Ніж з ворогом по правді жить
І всує нарікать на бога!

5 октября [1860, С.-Петербург]

САУЛ[1]

В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І понад Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На по́лі вольнім вольно пас
Чабан було в своєму раї.
І гадки-гадоньки не має,
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає...
Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі́ підкрались, зайняли
Отари з поля; а пасущих,
І шатра їх, убогі кущі,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену і все взяли,
І все розтлили, осквернили,
І, осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І Вавілони муровали.
А маги, бонзи і жерці[2]
(Неначе наші панотці)
В храма́х, в пагодах[3] годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми́, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.
Жидам сердешним заздро стало,
Що й невеличкого царя
І з кізяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старо́го Самуїла[4],
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Отож премудрий прозорливець,

Поміркувавши, взяв єлей [5]
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула здоровила
І їм помазав во царя.
Саул, не будучи дурак,
Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювать.
Дивилися та дивувались
На новобранця чабани,
Та промовляли, що й вони
Таки не дурні. «Ач яко́го
Собі ми виблагали в бога
Самодержавця». А Саул
Бере і город, і аул,
Бере дівча, бере ягни́цю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволенье оддає
Своїм всеподданнійшим голим.
І в багряниці довгополій
Ходив по храмині, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий,
Саул, сердега, одурів.

Незабаром зібралась рада.
«Панове чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий цар.
Самодержавець-господар,
Сердешний, одурів. Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого?» По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.
В кедровій
В новій палаті цар не спить.
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфіру [6] на онучі
І ніби морщить постоли,
Плете волоки, озуває,
І у кедрових стін нових

Про батькове осля питає.
То возьме скіпетр і заграє,
Мов на сопілці.
Чабани,
Веніамінові внучата[7],
Тельця отрóкам принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревла
Сивобородa, волохата
Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусляра привела,
Якогось чабана Давида[8].
«І вийде цар Саул, і вийде,—
Чабан співає,— на войну...»
Саул прочумався, та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою рідоньку волохату
І вздовж, і впоперек хрестить.
А гусляра того Давида
Трохи не вбив. Якби він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То, мов гадюку б, розтоптав
І ядовитую б розтер
Гадючу слину. А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном. Горе! Горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і висяться царі!

13 октября [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема!
Анікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди
І нічогісінько не жди!..

18 октября [1860, С.-Петербург]

* *
*

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину.
Та колише московщеня,
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!

Титарівна-Немирівна...
Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта,
Москаля з походу.

19 октября [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о суко! [1]
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не проклянуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила. Муко! Муко!
О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують!
Не зацькують. А люде тихо
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.

20 октября [1860, С.-Петербург]

* *
*

І тут, і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
«Прокинься,— каже.— Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема!»
Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі...
І буде правда на землі.

30 октября [1860, С.-Петербург]

* *
*

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудась несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вночі,
Іду та кашляю йдучи́.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата [1],
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу. Де ж той світ?!
І де та правда?! Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят [2]
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна буть, бо сонце стане
І осквернéну землю спалить.

3 ноября [1860, С.-Петербург]

* *
*

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні. Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сіялись лану,
А люде так собі пожнуть
І скажуть: «Десь його убито,
Сердешного, на чужині...»
О горе, горенько мені!

4 ноября [1860,
С.-Петербург]

* *
*

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

5 ноября [1860,
С.-Петербург]

* *
*

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калиноньку,
Явор молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпощуться качаточка
Помеж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівча́ воду брати,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Своїм зятем звати.

7 ноября [1860, С.-Петербург]

* *
*

Якось-то йдучи уночі
Понад Невою... Та, йдучи́,
Міркую сам-таки з собою:
«Якби-то,— думаю,— якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих оскверпених палат!
Була б сестра, і був би брат,
А то... нема тепер нічого...
Ні бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі [1],
Хортів годуємо та плачем».
Отак-то я собі вночі,
Понад Невою ідучи́,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов із ями,
Очима лупа кошеня —
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами [2].
Я схаменувся, осінився
Святим хрестом і тричі плюнув
Та й знову думать заходився
Про те ж таки, що й перше думав.

13 ноября [1860, С.-Петербург]

* *
*

Бували войни й військовії свари:
Галагани [1], і Киселі [2], і Кочубеї-Нагаї [3];
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира [4],
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане,— будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А ми помолимося богу
І небагатії, невбогі.

26 ноября [1860,
С.-Петербург]

Н. Т.[1]

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща,
Недвига серцем; спала день
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає,
А ти ніби недобачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та матер божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем, нелукаво
Хоть раз, сердего, соблуди!

2 декабря [1860, С.-Петербург]

* *
*

Зійшлись, побрались, поєдналась,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5 декабря [1860, С.-Петербург]

* *
*

Кума моя [1] і я
В Петрополіськім лабіринті [2]
Блукали ми — і тьма, і тьма...
«Ходімо, куме, в піраміду [3],
Засвітим світоч». І зайшли,
Єлей і миро принесли.
І чепурненький жрець Ізіди [4],
Чорнявенький і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жреця: «Во Іудеї
Бисть цар Саул». Потім хор
Ревнув з Бортнянського [3] : «О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!»

[*Друга половина вересня — грудень 1860, С.-Петербург*]

* *
*

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! — ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..
Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем...
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре...
Зійдемо на гору,
Спочинемо, а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічнії, попід небом
Попливуть, засяють.
Підождемо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами
Помолимось богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою[1] бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто — навпростець

До Ескулапа на ралець [2] —
Чи не одурить він Харона [3]
І Парку-пряху?..[4] І тойді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гекзаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання. А потім
Співали б прозу, та по нотах.
А не як-небудь... Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічную.
Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном [5]
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

14—15 февраля [1861, С.-Петербург]

ПРИМІТКИ

У другому томі вміщені всі відомі нам поетичні твори Т. Шевченка, написані у 1847—1861 рр. — після арешту і до кінця його життя. Тексти їх подаються за виданням: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 2. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

Переважна більшість поезій та поем, надрукованих у цьому томі, дійшли до нас в автографах. Це, зокрема, малесенькі так звані захалявні зошити, зібрані поетом докупи та свого часу гарно оправлені М. Лазаревським як одна рукописна збірка і відомі в нашому літературознавстві під умовною назвою «Мала книжка». В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається й інший, дуже цінний рукописний збірник — «Більша книжка», що являє собою начисто переписані твори поета.

Обидва ці збірники Шевченкових автографів Видавництво АН УРСР 1963 р. опублікувало фототипічним способом.

Збереглися й автографи окремих поезій, написаних у 1847—1861 рр.

В КАЗЕМАТІ

Весь цикл (крім вірша «Згадайте, братія моя...») написано в казематі III відділу, куди поет потрапив після арешту 5 квітня 1847 р. і де перебував під слідством у справі Кирило-Мефодіївського братства.

Більшість віршів циклу вперше надруковані в 1859—1863 рр. у тогочасних журналах. Весь цикл, крім вірша «Н. Костомарову», але з поезією «Не спалося,— а ніч, як море», вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автографи всього циклу — в «Більшій книжці».

1. Костомаров, Микола Іванович (1817—1885)— історик і український письменник, перед арештом 1847 р.— професор Київського університету, один із організаторів таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства, до якого належав і Шевченко. Проте, перебуваючи в одній організації, Шевченко й Костомаров належали до різних ідейно-політичних напрямів: Шевченко був революціонером-демократом, гостро ненавидів царя, панів, обстоював рішучі революційні дії; Костомаров був лібералом, вірив, що полегшення становища народу можна домогтися мирним шляхом, без революції.

НЕ СПАЛОСЯ,— А НІЧ, ЯК МОРЕ

Вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. И меньше белой не дарила.— Йдеться про тодішні асигнації, паперові гроші Російської імперії від 25 крб. і вище. У 1820—1843 рр. їх друкували на білому папері. Звідси і «белая» стосовно до звичайних паперових грошей. Пізніше назву «белая», «беленькая» вживали і для означення звичайних паперових грошей сумою в 25 крб.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. З киргизами у богими.— В ті часи киргизами називали й казахів.

КНЯЖНА (Поема)

Вступ до поеми під назвою «До зорі (Із поеми)» вперше надруковано в альманасі «Хата» (1860). Всю поему з деякими купюрами вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. В і в а т! *(Лат.)* — Хай живе!

2. К у н ш т и к и — візерунки, прикраси, малюнки.

3. Ч е н ч і о — Беатріче Ченчі, красуня, дочка римського вельможі Франческо Ченчі, жила в другій половині XVI ст. За переказами, вбила свого батька, який хотів її збезчестити. Насправді батько був убитий найманою особою, але Беатріче за вироком суду все ж страчено.

4. К а р д и н а л — високопоставлена духовна особа в римсько-католицькій церкві. Кардинали із свого середовища обирають римського папу.

5. С а в а о ф — бог.

6. С е д м и ц я — сім днів, тиждень.

N. N. («Сонце заходить, гори чорніють...»)

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. N. N.— лат. літери — означають, що цей твір поет присвятив особі, ім'я якої він не хоче розкривати.

N N («Мені тринадцятий минало»)

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

НЕ ГРІЄ СОНЦЕ НА ЧУЖИНІ...

Вперше опубліковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), надрукованому в Празі.

Автограф — у «Малій книжці».

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Вибла могила — висока могила (курган) біля Переяслава-Хмельницького.

2. ...Запорожця з Лугу.— Мова йде про Великий Луг, місцевість на лівому березі Дніпра, де запорожці займалися мисливством.

3. Трахтемиров — містечко на правому березі Дніпра, неподалік Переяслава-Хмельницького.

4. Гетьманщина — суспільно-політичний устрій на Україні в XVII—XVIII ст. ст., що почав формуватися після перемоги українського народу в національно-визвольній війні 1648—1654 рр. На чолі стояв гетьман як державний і військовий діяч. Після Андрусівського перемир'я (1667) ця назва закріпилася за Лівобережною Україною разом з Києвом, що були у складі Російської держави. Гетьманщина користувалася деякою автономією, мала своє військо, суд, фінанси, поділялася на полки. Полковник об'єднував у своїх руках не тільки військову, але й адміністративну владу. 1764 р. гетьманство було скасоване, хоч тривалий час формально адміністративне управління ще залишалося попереднім. 1781 р. Гетьманщина була остаточно замінена загальнодержавним устроєм царської Росії.

5. Автодафе *(португ.)* — урочисте оголошення і виконання вироків середньовічної інквізиції, зокрема, спалення на вогнищі тих, що виступали проти догматів католицької церкви.

6. Три брати давні могили — три могили за п'ять кілометрів від Переяслава-Хмельницького.

7. З Трубайлом Альта...— Трубайло (Трубіж)— притока Дніпра, на якій стоїть Переяслав-Хмельницький. Альта — притока Трубежу. В тій місцевості над Альтою повстанці на чолі з Тарасом Трясилом навесні 1630 р. вщент розгромили армію польського гетьмана Конецпольського.

ІРЖАВЕЦЬ

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р. з великими цензурними купюрами. Повністю опубліковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), надрукованому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Іржавець — село на Чернігівщині (в кол. Прилуцькому повіті).

У поемі «Іржавець» виявилась цілком природна ненависть Шевченка до гнобителів українського народу. Передові люди Росії не

раз осуджували політику російського царизму щодо гноблених народів. О. І. Герцен, зокрема, писав: «Добровільно приєднавшись до Великоросії, Малоросія виговорила собі значні права. Цар Олексій заприсягся їх зберегти. Петро I, під приводом зради Мазепи, лишив лише тінь від тих привілеїв, Єлизавета і Катерина запровадили там кріпацтво. Нещасна країна протестувала, але чи ж могла вона встояти перед тією невблаганною лавиною, що котилася з півночі до Чорного моря і вкривала все, що носило російське ім'я, однаковим льодовим саваном рабства?» (А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. VII. М., 1956, стор. 227). Осудження Шевченком Петра I пояснюється тим, що його політика на Україні привела до посилення соціального й національного гноблення українського народу.

2. Утікали з Мазепою в Бендери з Полтави.— Мова йде про розгром під Полтавою 1709 р. шведських інтервентів на чолі з Карлом XII та полків зрадника Мазепи. Бендери — місто в Молдавії, в той час було під владою Туреччини.

3. Гордієнко, Кость — кошовий отаман Запорозької Січі, спільник І. Мазепи, перейшов на бік Карла XII.

4. Фастовський полковник — Семен Палій (див. примітку 1 до твору «Чернець»).

5. У Петра у свата — тобто у Петра I.

6. Прилуцький полковник поганий — тобто Гнат Галаган, який спочатку служив у війську Мазепи, а потім перейшов на бік Петра I і виступив проти шведських загарбників та зрадника Мазепи. Оскільки Галаган вчинив це не з патріотичних міркувань, а з кар'єристських, шкурних, Шевченко і називає його «поганим».

7. На нове горе-Запорожжя.— Після зруйнування Запорозької Січі у 1709 р. частина запорожців переселилась в Олешки (пониззя Дніпра), на територію, що належала кримському ханові, й організувала так звану Олешківську Січ. Там запорожці зазнавали ще більших утисків, тому Шевченко називає її «новим горе-Запорожжям».

8. Данте Аліг'єрі (1265—1321) — геніальний італійський поет, автор «Божественної комедії», перша частина якої називається «Пекло».

9. Шведчина — інтервенція шведського короля Карла XII і його розгром під Полтавою у 1709 р.

10. Як дзвонили у Глухові — тобто як обирали гетьманом І. Скоропадського. З 1708 р. Глухів був резиденцією гетьманів Лівобережної України.

11. Як діточки на Орелі лінію копали.— Мова йде

про будівництво лінії укріплень на річці Орелі на півдні України.

12. І як у тій Фінляндії в снігу пропадали.— Йдеться про війну Росії з Швецією на території Фінляндії.

13. Мурзи — татарські військові старшини-феодали.

N. N (О думи мої! О слово злая!»)

Вперше надруковано 1901 р. в ЗНТШ (т. 39, кн. 1).

Автограф — у «Малій книжці».

1. Нерон — Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор в 54—68 рр. н. е. із династії Юліїв-Клавдіїв, відомий своєю жорстокістю.

2. Сарданапал — останній ассірійський цар, VII ст. до н. е.

3. Ірод — цар Іудеї (40—4 рр. до н. е.).

4. Каїн — старший син Адама і Єви, який, за біблійним міфом, убив свого брата Авеля.

5. Сократ (469—399 рр. до н. е.) — грецький філософ-ідеаліст.

6. Кесар-кат. — Кесар — цезар, цар. Тут, очевидно, поет мав на увазі жорстокого римського імператора Нерона.

ПОЛЯКАМ («Ще як були ми козаками...»)

Вперше надруковано польською транскрипцією в часописі «Dziennik Literacki» (1861, № 60) під назвою «Полякам»; у «Кобзарі» 1867 р.— без назви; у львівському виданні 1867 р. «Поезії Тараса Шевченка» (т. І) — під назвою «Ляхам. Бр. Залеському».

Спочатку вірш закінчувався 24-м рядком. Дальші рядки Шевченко написав пізніше, очевидно, після знайомства в Оренбурзі з Бр. Залеським, який, як і Шевченко, відбував там заслання і став одним із найщиріших друзів нашого поета.

Є кілька автографів цього твору, один із них — у «Малій книжці».

1. А унії не чуть було...— Мова йде про Брестську унію 1596 р., за якою православна церква на Україні і в Білорусії стала грекокатолицькою й була підкорена папі римському. Всіх, хто не визнавав унії, оголошували єретиками.

2. Te deum *(лат.)* — католицька молитва «Тебе, боже, хвалимо».

ЧЕРНЕЦЬ

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 1). Найраніша редакція твору, записана в «Малу книжку», має присвяту — П. Кулішу.

Автограф вміщеного тут тексту — у «Більшій книжці».

1. Чернець — Палій (справжнє прізвище Гурко) Семен Пилипович (помер 1710 р.), фастівський полковник, один із керівників

визвольної боротьби українського народу на Правобережній Україні проти шляхетсько-польського гніту в кінці XVII — на початку XVIII ст. Чинив опір зрадницькій політиці Мазепи. За доносом останнього Палія заарештовано в таборі під Бердичевом 1704 р. і заслано до Сибіру, та, коли розкрилася зрада Мазепи, Петро I повернув його. Семен Палій брав участь у бою під Полтавою. Ченцем Палій не був. Помер у Фастові і похований у Межигірському монастирі.

2. Є д в а б н — єдваб — шовкова тканина.

3. А і з Б р а т с т в а — тобто із Братського монастиря, де була Києво-Могилянська колегія.

4. А ж д о М е ж и г о р с ь к о г о С п а с а... — Монастир у Межигір'ї, недалеко від Києва, в якому доживали свій вік запорожці.

5. «Д з в о н к о в а я — криниця прозивається недалеко од монастиря». — *Прим. Шевченка.*

6. С и в и й г е т ь м а н — зрадник Мазепа.

7. Б е р д и ч і в. — Під Бердичевом Палій на чолі козацького війська розгромив поляків.

ОДИН У ДРУГОГО ПИТАЄМ...

Вперше надруковано в журналі «Народное чтение» (1859, № 6).
Автограф — у «Більшій книжці».

САМОМУ ЧУДНО. А ДЕ Ж ДІТИСЬ?

Вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р.
Автограф — у «Більшій книжці».

ОЙ СТРІЧЕЧКА ДО СТРІЧЕЧКИ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.
Автограф — у «Більшій книжці».

1. П л а х о т к а - ч е р в ч а т о ч к а — плахта, виткана із шовку червець або з його домішкою.

ХУСТИНА

Вперше надруковано в журналі «Народное чтение» (1859, № 3).
Автограф — у «Більшій книжці».

1. К о м п а н і й ц і — наймане кінне військо на Лівобережній Україні, створене гетьманським урядом наприкінці XVII ст. для охорони кордонів та придушення народних заворушень. До компанійських полків вступали охочі люди. Вони одержували від гетьманського уряду платню, продовольство, амуніцію тощо. В 20-х роках XVIII ст. у зв'язку із збільшенням контингентів царського війська компанійські

полки ліквідовано і перетворено на полки легкої кавалерії регулярної царської армії.

2. Характерник — людина, яку вважали чарівником, чаклуном.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 10).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Козачковський, Андрій Йосипович (1812—1839) — лікар у Переяславі, приятель Шевченка, залишив спогади про поета.

2. Сковорода, Григорій Савич (1722—1794) — видатний український філософ і поет. Його твори були поширені серед народу.

3. Три царіє со дари — слова народної колядки про царів, які, за легендою, приходили вітати Христа.

4. Тали *(казах.)* — піщані кучугури, зарослі лозою. Урал — річка, над якою стояла фортеця, де Шевченко відбував заслання у 1847—1848 рр.

5. Микола — цар Микола I.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Вперше опубліковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі. Існує й інша, багато в чому відмінна редакція, створена в 1857 р.

Автограф вміщеного тут тексту — в «Малій книжці».

1. Кухаренко, Яків Гераснмович (1798—1862) — офіцер Чорноморського козацького війська. В останні роки життя — наказний отаман, генерал. Автор п'єси «Чорноморський побит» та інших творів. Приятель Т. Шевченка.

2. Ненатля — ненаситність, ненажерливість.

3. Карались господом ляхи.— Тут мається на увазі поділ території Польської держави в кінці XVIII ст. між Австрією, Пруссією і царською Росією.

4. Пугач над Уралом — Омелян Пугачов, який очолював антифеодальне повстання селян та козаків на Уралі й Поволжі у 1773—1774 рр.

5. Пікінери — військо, озброєне списами (піками). На Україні цей рід війська було сформовано у 1764 р. з українських козаків та селян. 1793 р. пікінерські полки перетворено на три полки легкої кавалерії.

6. Хавтури — попівські побори.

ТО ТАК І Я ТЕПЕР ПИШУ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

А НУМО ЗНОВУ ВІРШУВАТЬ

Вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р.

Цим віршем, як своєрідним заспівом, Шевченко розпочав другу захалявну книжечку.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Сиріч *(церк.-слов.)* — тобто.

ВАРНАК

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Варнак — таврований каторжник, спійманий утікач із заслання.

2. Елек (правильно — Ілек)— ліва притока річки Уралу в Казахстані.

3. Іква — права притока річки Стир на Волині.

4. Броварський ліс — ліс на лівому березі Дніпра біля Броварів, недалеко від Києва.

ОЙ ГЛЯНУ Я, ПОДИВЛЮСЯ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

У БОГА ЗА ДВЕРМИ ЛЕЖАЛА СОКИРА...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Кайзак на хирю — казах на біду собі. За часів Шевченка казахів називали киргиз-кайсаками, киргиз-кайзаками.

2. Тингиз *(казах.)* — море.

3. Арал — «Аральське море».— *Прим. Шевченка.*

4. Кара-бутак —«невеличка річка».— *Прим. Шевченка.*

5. Сингич-агач — «одно дерево».— *Прим. Шевченка.*

ТА НЕ ДАЙ, ГОСПОДИ, НІКОМУ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

ЦАРІ

Вперше надруковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі, під назвою «Царі».

Автограф — у «Більшій книжці».

1. В рукопису назви немає. Назва ця редакційна і тут подається за традицією.

2. Аполлон — в грецькій міфології син Зевса, бог мистецтва, поезії і музики. Сестра — одна з дев'яти сестер Аполлона, муза епічної поезії Калліопа.

3. Парнас — гора в Греції, за античною міфологією — місце перебування Аполлона і дочок Зевса, муз мистецтва і науки.

4. Стогна *(церк.-слов.)* — майдан, широка міська вулиця.

5. Ківот *(церк.-слов.)* — скринька для ікон; тут — кедрова скринька, в якій переховували релігійні цінності, святощі.

6. Давид — цар Ізраїлю з 1055-го по 1015 р. до н. е., Єрусалим зробив столицею Ізраїльського царства. Внаслідок переможних війн з сірійцями, філістимлянами, маовитянами тощо його держава значно зміцніла. Давидові приписують поетичний дар, що виявився у складанні релігійних пісень, так званих псалмів.

7. Сподар — господар.

8. Гурій (Урія Хетеянин) — ізраїльський полководець, жінка якого сподобалася цареві Давиду. Щоб усунути Гурія, Давид в одному з боїв послав його на вірну смерть.

9. Вертоград *(церк.-слов.)* — сад.

10. Вірсавія — дружина Гурія (Урія), а потім Давида, від якого вона народила Соломона, що після Давида став царем Ізраїлю.

11. Сикер — хмільний напій. Кінва — дерев'яна кварта.

12. Анафан — біблійний пророк часів Давида; картав царя за вбивство Урія. На знак каяття Давид нібито склав псалом.

13. Опріснок — прісний, неквашений хліб; корж.

14. Самантянина — Авісага Сунамітянка, із племені сунамітян, стародавнього народу, що жив, як і євреї, у Палестині.

15. Крин сельний — польова лілея.

16. Ю *(церк.-слов.)* — її.

17. Рогволод — полоцький князь.

18. Рогніда — дочка Рогволода, була посватана за київського князя Ярополка, а Володимир, тоді ще новгородський князь, напав на Полоцьк, убив Рогволода і сам одружився з Рогнідою.

19. Лель і Ладо.— Ладо, за старослов'янською міфологією,— богиня весни й кохання. Лель — її син.

20. Валькірії — богині війни у германців.

21. Володимир — великий князь Київської Русі (978—1015); замість поганства, поклоніння ідолам запровадив християнство, за що церква оголосила його святим; незмірно зміцнив свою державу. Наслідком його діяльності було розширення політичних і торгових зв'язків Київської Русі з країнами Сходу та Заходу.

22. Потя *(церк.-слов.)* — порізав, побив.

23. Поя *(церк.-слов.)* — узяв (в цьому контексті — в наложниці).

ДОБР'О, У КОГО Є ГОСПОДА...

Вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р

Автограф — у «Малій книжці».

1. Прийшли в Дар'ю...— тобто в Сир-Дар'ю, річку, що впадає в Аральське море.

2. Ватага — рибальський зимівник. Після завершення навігації 1848 р. у подібному зимівнику розташувалася експедиція для дослідження Аральського моря, в якій брав участь Т. Шевченко.

ТИТАРІВНА

Вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Титарівна — дочка титаря, церковного старости. Титарем називали також того, хто побудував церкву.

2. Оранда — корчма, шинок.

3. Шеляг — польська дрібна монета тих часів, гріш.

НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА...

Вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Островна — село в Оренбурзькій губернії, заселене в той час вихідцями з України.

МОВ ЗА ПОДУШНЕ ОСТУПИЛИ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 8).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Арал — острів Кос-Арал у гирлі річки Сир-Дар'ї — місце зимівлі Аральської експедиції, в якій брав участь Т. Шевченко.

П С («Не жаль на злого, коло його...»)

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. П. С.— Петро Петрович Скоропадський (1805—1863), поміщик-кріпосник, власник с. Григорівки на Чернігівщині, нащадок гетьмана І. Скоропадського, що гетьманував на початку XVIII ст.

Г. З. («Немає гірше, як в неволі...»)

Вперше надруковано в альманасі «Хата» (1860) під заголовком «На Вкраїну».

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Г. З.— Ганна Іванівна Закревська — знайома поета Шевченко намалював портрет Закревської та її чоловіка, власника маєтку в с. Березова Рудка на Полтавщині.

2. Старесенька мати!— Волховська Тетяна Густавівна, поміщиця, власниця маєтку в с. Мойсівці на Полтавщині. У неї пост гостював разом з Є. Гребінкою в червні 1843 р.

ЯКБИ ЗУСТРІЛИСЯ МИ ЗНОВУ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

МАРИНА

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р. під назвою «Маруся».

Автограф — у «Більшій книжці».

1. В рукописі Шевченка твір цей не має назви.

2. Схимник — чернець-самітник.

3. Із коча — з карети, з фастопа.

4. Біліця — жінка, що готується стати черницею.

5. Кирик.— «Про п'яного Кирика не можу вже нічого сказати: якась локальна приказка,— писав І. Франко.— Певно, був якийсь відомий п'яниця Кирик у якімсь селі, де був Шевченко». А можливо, це образ народної казки.

ПРОРОК

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Стогна *(церк.-слов.)* — див. примітку 4 до твору «Царі».

СИЧІ

Під такою назвою вперше надруковано у «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці»; там вірш не має заголовка.

МЕЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Оливо — тут у значенні олівець. Колись олівці робили з олова.

2. Файда — довгий батіг.

І НЕБО НЕВМИТЕ, І ЗАСПАНІ ХВИЛІ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 8).

Автограф — у «Більшій книжці».

І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р. з деякими купюрами.

Автограф — у «Малій книжці».

НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІЄЇ СЛАВИ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 1).

Автограф — у «Більшій книжці».

КОЛО ГАЮ, В ЧИСТІМ ПОЛІ...

Цей вірш, як і наступні, Шевченко написав під час зимівлі Аральської експедиції на острові Кос-Арал. Більшість із них настільки нагадують народні пісні, що їх часом важко відрізнити від високохудожніх фольклорних зразків. Автографи Шевченкових творів у «Малій книжці» і в «Більшій книжці».

ШВАЧКА

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Швачка, Микита — один з ватажків селянського повстання 1768 року (Коліївщина). Його загін діяв у районі Білої Церкви, Фастова, Василькова. Після поразки повстання був засланий до Сибіру. У народних піснях Швачка оспівується як герой і захисник покріпаченого селянства.

2. Кошуленька — сорочечка.

3. Полковник фастовський — тобто Семен Палій.

4. В Переп'яті... — Назва могили поблизу Фастова. В розкопках її брав участь Шевченко влітку 1846 р.

5. Бихов — очевидно, Бишів. Назву «Бихов» Шевченко взяв з народної пісні про Бондаренка («Хвалилася Україна, що в нас добре жити...»).

6. Левченко. — Згадується в тій же пісні про Бондаренка як один з ватажків Коліївщини. Історичних відомостей про нього немає.

У ТІЄЇ КАТЕРИНИ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Козлов — так раніше називалося м. Євпаторія.

2. Бахчисарай — в минулому столиця Кримського ханства.

ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНІЛО...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 7).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Круг містечка Берестечка... — Мається на увазі місто Дубенського повіту, Волинської губернії, на річці Стирі. У 1651 р. під Берестечком відбулася битва між військом Богдана Хмельницького і збройними силами шляхетської Польщі.

У НЕДІЛЕНЬКУ У СВЯТУЮ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. **Архімандрит** — тут — настоятель монастиря.

2. **Бунчуг** — одна з ознак гетьманської влади, древко з мідним наконечником, з-під якого звисав кінський волос.

3. **Лобода, Іван** (справжнє ім'я Григор, а не Іван) — гетьман реєстрових козаків наприкінці XVI ст., один з керівників козацько-селянського повстання 1594—1596 рр. проти польської шляхти.

4. **Павло Кравченко-Наливайко** — Северин Наливайко (походженням з кравців), ватажок селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. проти польського гніту; був захоплений у полон і 1597 р. страчений у Варшаві. З його ім'ям пов'язано багато народних пісень і легенд, про нього Іван Ле написав великий роман.

У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. **Перетика** — перелісок, смуга дерев, що перетинає, відмежовує одну ділянку землі від іншої.

2. **Кичка** — подушечка в хомуті.

У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАНЕСЕНЬКО...

Цей вірш, як і наступні, Шевченко написав під час зимівлі Аральської експедиції на острові Кос-Арал. Більшість із них настільки нагадують народні пісні, що їх часом важко відрізнити від високохудожніх фольклорних зразків. Автографи цих Шевченкових творів у «Малій книжці» і в «Більшій книжці».

У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ...

Вперше надруковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Малій книжці».

1. **Ще був тойді...** — Мова йде про Віленський університет, який після Польського повстання (1830—1831) був перетворений на лазарет.

2. **Бакаляри.** — Так у старі часи називали студентів.

3. **Остра брама** — міська брама у Вільно з іконою богородиці, перед якою треба було скидати шапки.

4. **Любськ** — «замок над Вілією». — *Прим. Шевченка.*

5. **Закрет** — левада на околиці м. Вільно, над рікою Вілією (Неріс).

6. Маркіз (*франц.*) — дворянський титул, середній між герцогським і графським.

ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Самойлович, Іван — гетьман Лівобережної України (1672—1687), походив з попівського роду, тому мав у народі прізвисько Попович.

2. Ромодан — Ромодановський Григорій, боярин, воєвода, командував царським військом на Україні в другій половині XVII ст.

3. Дорошенко, Петро — гетьман Правобережної України (1665—1676). Всупереч бажанням народу 1669 р. поставив Правобережну Україну в залежність від султанської Туреччини. За зраду Дорошенка та його прибічників дорого розплатилося населення Правобережної України. Шевченко, можливо, слідом за С. Величком дещо ідеалізує діяльність Дорошенка.

4. Клейноди — ознаки влади, гетьманські регалії.

5. Сосниця — тоді село на Чернігівщині.

6. Ярополче — «село коло Москви»,— *прим. Шевченка*,— в якому Дорошенко провів останні роки життя.

7. Улуси — татарські селища.

8. Чарнецький, Стефан (1599—1665) — польський полководець, магнат. Суботів він спалив раніше, незабаром після смерті Хмельницького.

9. Тиміш — син Богдана Хмельницького, 1653 р. під час облоги турецької фортеці Сочави поблизу Кам'янця-Подільського об'єднаним військом Польщі, Семигорода (Угорщини), Молдавії, Валахії був тяжко поранений і незабаром помер.

10. Шлях Ромодан — шлях, прокладений військом князя Ромодановського з Полтавщини в Росію через Конотоп, Ромни, Путивль.

11. Святий Ростовський — Дмитро Туптало (1651—1709), український письменник, митрополит ростовський у 1702—1709 рр., родом з Києва.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ...

Вперше надруковано в альманасі «Хата» (1860) під назвою «На різдво».

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Згадай мене, брате.— Поет звертається до свого знайомого Федора Лазаревського, в листі до якого написав цей вірш.

2. Цидула — лист; тут цидулою поет називає і цей свій вірш.

НЕНАЧЕ СТЕПОМ ЧУМАКИ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. К а й д а н и с о б і к у ю.— Розчерком руки Миколи I Шевченкові було заборонено писати і малювати. Однак він не зважав на монарше повеління — писав і старанно ховав за халявою свого солдатського чобота. Знаючи, що його чекає суворе покарання, і на третьому році заслання поет не збирається припиняти своєї творчої діяльності.

СОТНИК

В рукопису цей твір заголовка не має. Під такою назвою його вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

Назва «Сотник» подається за традицією.

1. У О г л а в і — нині с. Гоголів на Київщині.

2. О б о л о н к и — шибки з зеленого скла.

3. Б о г о с л о в — учень вищого класу духовної школи (тут — Києво-Могилянської академії).

ЗА СОНЦЕМ ХМАРОНЬКА ПЛИВЕ...

В далекому засланні поет весь час линув думками на рідну Україну. Що це так, стверджує цей і дальші вірші, написані на Кос-Аралі. Їхні автографи читач знайде в «Малій книжці» та в «Більшій книжці».

ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Д а в я «К о б з а р я»...— Йдеться про перше видання «Кобзаря», 1840 року. В ньому було тільки вісім поезій: «Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

2. Д у л е́ в и н а — особливо міцно загартована сталь.

МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. У цій поезії Шевченко ще раз згадує подругу дитячих літ Оксану Коваленко.

2. С а т у р н — за римською міфологією, бог посівів, покровитель хліборобства; ототожнювався з старогрецьким Кроносом, з яким пізніше зв'язане уявлення як про бога часу на підставі співзвучності з грецьким словом «хронос» (час); С а т у р н с т и р а є — стирає час.

ГОТОВОЇ ПАРУС РОЗПУСТИЛИ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. К у г а — осока з довгими й круглими стеблинами, очерет.

2. Б а й д а р а — великий парусний човен, оббитий шкірою.

3. К о с - А р а л — найбільший острів Аральського моря, біля гирла Сир-Дар'ї, де Шевченко прожив з кінця вересня 1848-го до 6 травня 1849 р. Нині це два острови: острів Шевченка і Кос-Арал.

ЛІЧУ В НЕВОЛІ ДНІ І НОЧІ...

Вірш автобіографічного характеру, ним починається зошит Шевченкових творів за 1850 р. Повернувшись із заслання, 1858 р. поет створив нову редакцію вірша. Оскільки ці редакції цілком відмінні, обидві вони вміщуються як різні твори. Автограф першого варіанта в «Малій книжці». Автограф другої редакції у «Більшій книжці».

НЕ МОЛИЛАСЯ ЗА МЕНЕ...

Вперше надруковано в альманасі «Хата» (1860) під назвою «Хатина» і без 40—50 рядків.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. П р о л и ц а р я т о г о г е т ь м а н а... — Йдеться про Северина Наливайка. (Див. примітку 4 до твору «У неділеньку у святую...»).

ПЕТРУСЬ (Поема)

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1860, № 7) з великими купюрами.

Автограф — у «Більшій книжці».

На цю тему Шевченко написав російською мовою також «Повесть о безродном Петрусе», автограф якої до нас не дійшов.

1. І ц у г о м в К и ї в п о в е з л и — запряжкою по дві або три пари коней одна за одною.

2. А р х і с т р а т и г *(грецьк.)* — головний начальник війська; за біблійною легендою, один з семи начальників над ангелами.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Г р і т и - д у т и. — В цьому контексті означає переживати, турбуватися.

2. В е л и к о м у ч е н и ч е с в я т и й. — Тут мається на увазі великий російський поет М. Ю. Лермонтов (1814—1841), творчість якого Шевченко дуже шанував.

3. Присносущий *(церк.-слов.)* — що існує вічно.

4. Спасибі, друже мій убогий!— Шевченко дякує Михайлові Матвійовичу Лазаревському (1818—1867) за надіслання поезій Лермонтова. М. Лазаревський служив в Оренбурзькій прикордонній комісії, а згодом — чиновником у Петербурзі. Допомагав поетові матеріально, листувався з ним. 12 липня 1858 р. Шевченко подарував Лазаревському свій «Щоденник» і написав його портрет.

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ...

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Елегія — ліричний твір, перейнятий сумним настроєм; тут йдеться про твори, в яких життя людей показане прикрашеним.

2. Хула *(церк.-слов.)* — огуда, зневага.

БУВАЄ, В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Малій книжці».

1. Сигізмонд — Сигізмунд III Ваза, король Польщі в 1587—1632 рр., активно підтримував католицьку реакцію, сприяв проведенню Брестської унії (1596).

2. Я жив на хуторі, з...— Далі в автографі закреслено півтора рядка. Прочитати їх неможливо.

3. Чура — джура, зброєносець козацького старшини; слуга заможного козака.

МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО!..

Вперше надруковано 1879 р. в «Кобзарі», виданому в Женеві.

Автограф не зберігся.

1. Ізнову потекла мужицька кров! — Можливо, Шевченко мав на увазі початок Кримської війни 1853—1856 рр. між Росією, з одного боку, і Туреччиною, Англією та Францією — з другого. Дехто пов'язує зміст цього твору з початком австро-італо-французької війни 1859 р.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (Поема)

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 2) з деякими купюрами.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Перший варіант поеми було написано 1847 року в Орському укріпленні. Через десять років (1857), не маючи, очевидно, під руками першого варіанта поеми, Шевченко написав новий твір на цю ж тему і 5. VI 1857 р. надіслав Я. Кухаренкові разом з листом.

Посвята поеми українському письменникові і наказному отаману Чорноморського козацького війська Я. Кухаренкові, очевидно, пов'язана з одержанням від нього звістки про звільнення із заслання. Це було 7 квітня 1857 р. «На пам'ять 7 мая 1857 року» поет написав у «Більшій книжці», мабуть, помилково. Дата «7 апреля року 1857» була й на автографі, надісланому Я. Кухаренкові.

2. Урал та Елек (Ілек)— річки в Північному Казахстані і теперішній Оренбурзькій області, що була тоді місцем заслання.

3. Після великої зими...— Йдеться про холодну зиму 1782 р., коли сніг на Україні лежав до червня місяця.

4. Кобила — колода, до якої прив'язували засудженого для покарання різками чи канчуками.

5. Скрепиця — дерев'яні колодки, що їх набивали на ноги ув'язнених замість кайданів.

6. Очаков — місто над Дніпрово-Бузьким лиманом, відвойоване 1788 р. під час війни з турками.

7. А Запорожжя перше руйновали.— За наказом Катерини II Запорозьку Січ ліквідовано у червні 1775 р. У зв'язку з цим значна частина запорожців втекла на територію Туреччини й організувала Задунайську Січ. Згодом колишні запорожці з ініціативи А. Головатого поселилися на Кубані й організували Чорноморське козацьке військо. Наказним отаманом цього війська у середині XIX ст. був Я. Кухаренко, якому присвячено цей твір.

8. Бо тут Сибір була колись.— Сибір у розумінні місця заслання. Ще в першій половині XIX ст. до Ілецька на соляні копальні засилали каторжників.

НЕОФІТИ (Поема)

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 4) із значними купюрами.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Неофіти *(грецьк.)*— новонавернені до якоїсь віри, вчення. Тут — перші християни. Про цю поему Шевченко писав, що вона «нібито з римської історії». В дійсності це алегорична поема, в якій він викриває сучасний йому державний лад, засуджує діяльність деспота царя Миколи I, зокрема, його розправу з декабристами, віщує близьку перемогу революціонерів (неофітів).

Поема присвячена щирому другові, колишньому кріпакові, видатному артистові М. С. Щепкіну, який 24 грудня 1857 р. прибув з Москви до Нижнього Новгорода, щоб побачитися з Шевченком. Поет повертався із заслання, але був затриманий у Нижньому Новгороді і не мав права нікуди виїжджати.

2. Грації — у стародавніх римлян — три богині краси (Аглая, Євфросина, Талія), що уособлюють граціозність у позах і рухах тіла. Музи — дев'ять сестер, покровительок науки і різних видів мистецтва.

3. Лета — за грецькою міфологією, річка забуття в підземному царстві, душі померлих нібито пили з неї воду і забували про всі свої земні страждання.

4. Той Назорей... — Назореєм у літературі називали Ісуса Христа, дитинство якого, за біблією, минуло в Назареті.

5. Кастрат — вихолощений; тут Шевченко має на увазі усіх служителів релігії.

6. Декій — Деций Гай, римський імператор (249—251 рр. н. е.), жорстоко переслідував християн.

7. Гіменей — за грецькою міфологією, бог шлюбу.

8. Гінекей — жіночі покої у домах стародавніх греків.

9. Пенати — у стародавніх римлян — хатні боги, що охороняли єдність родини.

10. Капітолій — один із пагорбів у Стародавньому Римі, де був храм Юпітера.

11. Синкліт — зібрання найвищих духовних осіб.

12. В Алкіда син її росте... — тобто росте велетнем, силачем. Алкід — ім'я стародавнього героя, що, як і Геракл, славився своєю незвичайною силою.

13. Гетера — у стародавніх греків та римлян — незаміжня жінка, що жила вільно й привабливала чоловіків своїми артистичними здібностями та освітою; гетери — в переносному значенні — гулящі дівчата.

14. Віфлеєм — місто в Палестині, де, за євангельською легендою, нібито народився Христос.

15. Фарисеї — релігійно-політична течія в Іудеї наприкінці II і на початку I ст. до н. е., що вела боротьбу проти раннього християнства, відзначалася фанатизмом і лицемірним виконанням правил зовнішнього благочестя. В євангелії фарисеїв названо лицемірами.

16. Козлоногий п'яний дід — Фавн. За віруванням стародавніх римлян, бог ланів, гір, лісів, покровитель отар худоби і пастухів.

17. Аппіїв шлях — стратегічний шлях між Римом і містом Капуєю, прокладений у 312 р. до н. е. Аппієм Клавдієм.

18. Пріап — за грецькими міфами — бог садів, покровитель виноградарства, пізніше в Римі — бог почуттєвих насолод. Поклонятися Пріапу — чинити непотребство.

19. Петро — за християнським віруванням, апостол, один з учнів Ісуса Христа.

20. Терми — розкішні споруди в Римі, що містили в собі лазні та приміщення для розваг.

21. Чертоги *(церк.-слов.)* — надто розкішні покої.

22. Амфора — стародавній грецький глиняний посуд яйцевидної форми, з двома ручками.

23. Кіпріда — одне з імен Венери, богині краси і кохання в стародавніх римлян — за назвою острова Кіпр, де її культ виник раніш, ніж деінде (у стародавніх греків — Афродіта).

24. Сіракузи — місто на острові Сицілія.

25. Скіфія — стародавня назва країни на території північно-західного Причорномор'я, місце заслання політичних злочинців у Римській державі. Шевченко свідомо, ніби помилившись, назвав замість Скіфії — Сибір, щоб підкреслити, що мова в поемі йде про часи Миколи I.

26. Галлія — стародавня Франція; легіони — тут — полки Стародавнього Риму.

27. Медуза — за грецькими міфами, одна з трьох потвор, в якої на голові замість волосся були змії; від погляду медузи все живе перетворювалося в камінь.

28. Преторіане — гвардія римського імператора, мала таку владу, що скидала і призначала нових імператорів.

29. Ліктори — почесна варта найвищих урядових осіб у Стародавньому Римі.

30. Юпітер — за міфологією стародавніх римлян, найстарший бог. У греків він називався Зевсом.

31. Нотабене — латинські слова, які часто пишуть скорочено «N B». Означають вони: «Зверни увагу!»

32. Колізей — цирк у тодішньому Римі. Його руїни збереглися до нашого часу.

33. Тимпан — стародавній ударний музичний інструмент, подібний до литавр.

34. Сципіони — стародавній римський рід патриціїв Корнеліїв, в якого у III—II ст. ст. до н. е. вийшло кілька відомих полководців і державних діячів.

35. Лідія — рабовласницька держава в західній частині Малої Азії; в часи, про які йде мова в поемі,— колонія Римської імперії, що славилась золотими копальнями.

36. Альбано — місто недалеко від Рима, де була священна гора латинян і храм Юпітера.

37. Скіфи — народ, що жив у VIII—II ст. ст. до н. е. у Причорномор'ї, на півдні України (див. примітку 25).

38. Подумали — сестра Морока...— Морок — «скіфський Плутон»,— *прим. Шевченка,*— тобто, за віруванням скіфів, Морок — бог, володар підземного царства.

ЮРОДИВИЙ

Цей твір тісно пов'язаний із задуманою поемою «Сатрап и Дервиш», про яку Шевченко писав у «Щоденнику». З невідомих причин поет не здійснив свій задум. Те, що написано, очевидно, тільки вступна частина поеми.

Вперше надруковано 1901 р. в ЗНТШ (т. 39, кн 1).

Де зараз автограф — невідомо.

1. Фельдфебель — тут — цар Микола I.

2. Капрал Гаврилович Безрукий — Бібіков Дмитро Гаврилович, генерал-губернатор Київщини, Поділля й Волині в 1837—1852 рр., реакціонер і самодур (справді не мав лівої руки). Серед усіх тодішніх генерал-губернаторів виділявся цими своїми якостями.

3. Долгорукий — князь Долгоруков Микола Андрійович, генерал-губернатор Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини в 1840—1847 рр.

4. Сатрапи — намісники шаха в провінціях Стародавнього Ірану (Персія). В часи Шевченка це слово вживалося на означення всякого високопоставленого урядовця, що відзначався жорстокістю, бездушністю, самодурством.

5. Єфрейтор малий — М. Є. Писарєв, управитель канцелярії київського генерал-губернатора Бібікова.

6. Вашінгтон — американський державний діяч, очолив боротьбу за незалежність, перший президент США, що до 1783 р. були колонією Англії.

7. Поляни, дулеби, древляни — стародавні слов'янські племена, що жили на території нинішньої України.

8. Прафос — тут — у значенні мерзотник. У російській армії XVIII—XIX ст. ст.— солдат, до обов'язку якого входив нагляд за арештованими і виконання тілесних покарань.

9. ...В морду затопив капрала.— Такий випадок трапився не з Бібіковим, а з М. Є. Писарєвим у Петрозаводську, коли той займав посаду олонецького цивільного губернатора.

10. Тоді, дурні, і вам було б на його вийти з рогачами, а ви злякалися...— Ці рядки в Шевченковому рукописі закреслені.

11. Бивий *(церк.-слов.)* — колишній.

12. Сарданапал — останній ассірійський цар (VII ст. до н. е.), його ім'я стало синонімом деспотизму. Тут, називаючи Сарданапала, Шевченко має на увазі Миколу I, такого ж деспота і самодура.

13. В Сибір невольників святих...— Шевченко мав на увазі революціонерів — декабристів.

МУЗА

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 5).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Феб — друге ім'я Аполлона — бог сонячного світла, покровитель мистецтва, поезії, музики у стародавніх греків і римлян. Сестра — одна з дев'яти його сестер, муз мистецтва і науки; йдеться, очевидно, про музу лірики Евтерпу.

СЛАВА

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 5).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. У Версалі над злодієм...— Шевченко має на увазі французького імператора Наполеона III, який ліквідував у Франції республіканський лад і в 1851 р. оголосив себе імператором.

2. ...З тим Миколою у Севастополі.— Натяк на воєнні невдачі царського війська під Севастополем у війні 1853—1856 рр.

ВІДЬМА (Поема)

Вперше надруковано у львівському журналі «Вечерниці» (1862, № 16).

Автограф — у «Більшій книжці».

Поема відома у двох редакціях: перша редакція (1847), під назвою «Осика», вміщена у першому томі, і друга редакція, під назвою «Відьма» (1858), що друкується у цьому, другому томі.

1. Коло осіннього Миколи...— перед 19 грудня.

2. Вовкулак — в повір'ях деяких слов'янських народів — перевертень, мертвяк, який виходить уночі з могили, щоб ссати кров із сплячих людей.

3. Волощина (Валахія)— князівство, що стало однією з основних частин, з яких була створена румунська національна держава. Область нинішньої Соціалістичної Республіки Румунії між Дунаєм і Карпатськими горами.

4. Ірод — цар Іудеї, помер наприкінці І ст. до н. е. Його ім'я стало синонімом бездушної, жорстокої і розбещеної людини. В даному контексті Шевченко має на увазі ірода пана-кріпосника.

Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОКУ...

Вперше надруковано 1867 р. у львівському виданні «Поезії Тараса Шевченка» (т. І).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Візантійство — тобто реакційні основи кріпосницького ладу, самодержавно-поміщицький і національний гніт.

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 10) під іншою назвою і з деякими змінами в рядках.

Автограф — у «Більшій книжці».

Псалом.— Так називаються релігійні пісні, з яких складається псалтир. Шевченко ще до арешту написав «Давидові псалми»; використовуючи форми біблійної поезії, він вкладав у них революційно-демократичний зміст.

МАРКУ ВОВЧКУ

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

Поезія присвячена славетній українській письменниці Марку Вовчку (Марії Олександрівні Вілінській-Маркович) на згадку про день знайомства поета з письменницею в Петербурзі 24 січня 1859 р.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 11—12) під іншою назвою.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Ісаія — стародавній єврейський пророк, якому приписується авторство однієї із книг біблії.

2. Крин *(стар.-слов.)* — лілія.

3. Кармил і Ліван — гори: Кармил — у Палестині, Ліван — у Лівані, вздовж Середземного моря.

4. Омофор — нараменник, частина культового одягу вищого православного духівництва, зокрема, архієрея.

N. N. («Така, як ти, колись лілея...»)

Вперше надруковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. N. N.— За відомостями Г. М. Честахівського, вірш присвячено дочці священика з Поділля, Крушицькій, яку поет побачив на студентському вечорі в Медичній академії.

НЕВОЛЬНИК (Поема)

«Невольник» — друга редакція поеми «Сліпий», що вперше була надрукована в журналі «Основа» (1861, № 4). У цьому виданні

вміщено обидві редакції. Автограф цього варіанта твору зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

1. Як у того Нуми тая німфа Егерія...—Нума Помпілій (кінець VIII — поч. VII ст. до н. е.)— міфічний цар Стародавнього Риму, другий після легендарного засновника Рима — Ромула. Йому приписувалися релігійні та правові реформи, на які його нібито надихала дружина, німфа Егерія.

2. Тендер — острів на Чорному морі за Дніпровим лиманом, тепер — коса в лимані; згадується в народних думах.

3. В Січ завертають...— Йдеться про Січ Задунайську. Після зруйнування і ліквідації Запорозької Січі указом Катерини II (1775) частина запорожців утворила в турецьких володіннях у Добруджі Задунайську Січ (1778—1828).

4. І Межигорського Спаса вночі запалила.— Під час подорожі до Криму (1787) Катерина II, супроводжувана тогочасним державним діячем і своїм фаворитом Г. Потьомкіним, який 1770 р. вписався до запорозького коша під прізвиськом Нечос, спинилася в Києві. Вночі напередодні виїзду Катерини II з Києва в Межигірському монастирі (поблизу Києва) сталася пожежа. Поширилися чутки, що монастир спалено з наказу цариці (історичними матеріалами це не підтверджується). Народні перекази про це Шевченко чув, очевидно, під час відвідання Межигірського монастиря у червні 1843 р.

5. І по Дніпру у золотій галері гуляла...— Від Києва до Криму Катерина II їхала Дніпром.

6. Кирило — останній гетьман (1750—1764) України Кирило Розумовський.

7. Тепер, кажуть, в Слободзеї останки збирає Головатий та на Кубань хлопців підмовляє.— Після російсько-турецької війни 1787—1791 рр., в якій колишні запорожці на чолі з А. Головатим відзначилися в ряді боїв, у селі Слободзея на лівому березі Дністра утворено перший кіш Чорноморського козацького війська. Згодом з ініціативи А. Головатого це Чорноморське козацьке військо переселилося на Кубань.

ОЙ ПО ГОРІ РОМАН ЦВІТЕ...

Вперше надруковано в альманасі «Хата» (1860) під назвою «Пісня».

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Чернєнко, Федір Іванович — один із знайомих Шевченка ще з 40-х років, інженер, член петербурзької української «Громади». Після повернення із заслання вони знову зустрілися. Очевидно, на згадку про той день поет і присвятив йому вірш.

СЕСТРІ

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 6).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Сестра — Ярина Григорівна Шевченко, за чоловіком — Бойко, рідна сестра поета, молодша на два роки, вірна товаришка його дитячих літ. Приязнь між ними тривала протягом цілого життя поета. Доля її, кріпачки та ще й за чоловіком-п'яницею, була дуже тяжка.

2. А я в неволі!..— Влітку 1859 р. Шевченко знову приїхав на Україну, відвідав своїх рідних та знайомих, мав намір купити ділянку землі, побудувати хату і поселитися поблизу Канева, там, де зараз його могила. Та за доносом поета було заарештовано — він знову опинився в неволі.

КОЛИСЬ ДУРНОЮ ГОЛОВОЮ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 1).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Пілат — Понтій Пілат, намісник римського імператора в Іудеї на початку н. е., який, за євангельською легендою, віддав на страту Христа. Тут поет мав на увазі царських посіпак.

ЯКБИ ТО ТИ, БОГДАНЕ П'ЯНИЙ...

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

Вірш написаний 18 серпня 1859 р. в Переяславі, куди Шевченко прибув після закінчення у Києві слідства у зв'язку з його арештом. Це було одразу ж після храмового свята в Переяславському соборі, де Богдан Хмельницький присягав на вірність цареві Олексію Михайловичу.

Загальний настрій твору пояснюється кричущими фактами соціального й національного гноблення українського народу царським урядом і поміщицтвом, які поет спостерігав, подорожуючи по містах, селах і поміщицьких маєтках України влітку 1859 р. У своїй палкій ненависті до царизму й кріпосництва Шевченко не міг повністю оцінити прогресивне значення діяльності Богдана Хмельницького, присяга якого цареві мала, на його погляд, лише негативні наслідки. Тобто ставлення Шевченка до Б. Хмельницького визначав той факт, що «на Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури» («Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», К., Держполіт-

видав УРСР, 1954, стор. 48—49). Водночас Шевченко визнавав історичне значення Б. Хмельницького як «геніального бунтовщика» (запис у «Щоденнику» від 22.IX 1857 р.), видатного полководця й державного діяча.

ВО ІУДЕІ ВО ДНІ ОНИ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р. з пропуском деяких рядків.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Сіон — гора в Ізраїлі, точніше — в Палестині.

2. Динарій — римська срібна монета.

3. Зіновать — рокитник. Можливо, Шевченко називав так дерезу. Тут — у значенні бур'ян.

4. Одп'яного царя-владики! — Шевченко мав тут на увазі Олександра II.

МАРІЯ (Поема)

Вперше надруковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Текст твору, переписаний до «Більшої книжки» рукою І. Лазаревського, має помилки. Деякі Шевченко помітив і виправив своєю рукою.

1. Вонми *(церк.-слов.)* — послухай, прислухайся.

2. Лепта — дрібна монета в стародавній Іудеї.

3. Бурнус — верхній одяг у народів Сходу.

4. Тіверіада — місцевість біля Тіверіадського озера в Галілеї (Палестина).

5. Хітон — одяг у стародавніх греків і євреїв.

6. Фавор — гора в Галілеї, над Тіверіадським озером.

7. Кущa *(церк.-слов.)* — шатро, курінь, хата.

8. Назарет — місто в Галілеї (Палестина).

9. Равві *(староєвр.)* — учитель, наставник.

10. Месія *(староєвр.)* — помазанник, рятівник, який, за віруванням іудеїв, мав був з'явитися з божого повеління для відновлення іудейського царства.

11. Кабиця — особлива піч або вогнище в сінях чи надворі для готування їжі.

12. Ланіти *(церк.-слов.)* — щоки, обличчя.

13. Віфлеєм — див. примітку 14 до поеми «Неофіти».

14. Опріснок — див. примітку 13 до твору «Царі».

15. Протопресвітер *(грецьк.)* — первосвященик.

16. Єсеї — члени іудейської секти, вчення якої мало деякі спільні риси з раннім християнством.

17. Мітла огненная — комета.

18. Еммануїл *(старовєвр.)* — «З нами бог» — біблійна назва месії.

19. Осанна! *(Староєвр.)* — Врятуй! — молитовний вигук іудеїв і християн.

20. Шлях Мемфіський — шлях, що вів до Єгипту; Мемфіс — столиця давнього Єгипетського царства.

21. Копти — єгиптяни-християни, жителі Стародавнього Єгипту.

22. Хрестик-шибеничка.— На хрестах у стародавні часи розпинали засуджених на смерть.

23. Кандійка — миска з увігнутими вінцями.

24. Голгофа — гора в Єрусалимі, де нібито був розіп'ятий син Марії.

25. Єлеон — гора поблизу Єрусалима.

26. Вісон — дорога тканина на зразок кармазину.

27. Ізраїльський архієрей.— Тут мова йде про місто Єрусалим.

28. Романський золотий плебей — романський — римський; тут також йдеться про Єрусалим, що був під владою Римської (романської) імперії, тобто був плебсем, з якого збирали у вигляді податків багато золота.

29. Смоква — плодове дерево.

30. Порфіра — царський верхній довгий одяг пурпурового кольору.

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 2) під заголовком «Подражаніе польському поетові Антонію Совi».

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Едуард Сова — польський поет Едвард-Вітольд Желіговський (1815—1864), який писав під псевдонімом Антоні Сова. Був на засланні, заочно познайомився з Шевченком завдяки своїм друзям, що відбували покарання в Оренбурзі. Після повернення із заслання особисто познайомилися в Петербурзі і подружили. Желіговський присвятив Шевченкові вірш «Do brata Tarasa Szewczenki» і 13.V 1858 р. власноручно записав його до «Щоденника» поета.

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЛЮ

Вперше надруковано 1901 р. в ЗНТШ (т. 39, кн. 1).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Ієзекіїль — легендарний біблійний пророк. Йому приписувалась одна з книг біблії.

2. Гради й весі — міста й села.

ОСІЯ. ГЛАВА XIV

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Осія — легендарний пророк, якому приписується одна із книг біблії.

2. Потреблю *(церк.-слов.)*— знищу.

3. Прорци *(церк.-слов.)*— прокажи, скажи.

4. Добрий цар — тобто цар Олександр II.

МОЛИТВА

Повністю всі три вірші, об'єднані цим заголовком, вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Де автографи цих віршів — невідомо. Текст їх до «Більшої книжки» записаний рукою О. Лазаревського.

1. Дукачі і таляри.— Дукач (дукат)— старовинна золота монета, що карбувалася в багатьох європейських країнах. Таляр — старовинна німецька срібна монета.

КОЛИСЬ-ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Помпілій Нума — другий після Ромула легендарний римський цар. Під Помпілієм Нумою Шевченко розуміє царя Олександра II, висміює його «ліберальне реформаторство».

2. Дріади — за греко-римською міфологією, лісові німфи, тобто другорядні богині, покровительки дерев. Вони нібито народжувались разом з деревом, жили в його листі і помирали тоді, як і дерево.

3. Егерія — німфа, що нібито була дружиною і порадницею Нуми Помпілія.

4. Ретязь — *(церк.-слов.)*— ланцюг.

ТИМ НЕСИТИМ ОЧАМ...

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі, як четверта частина поезії «Молитва».

Де автограф твору — невідомо. Текст вірша до «Більшої книжки» записаний рукою О. Лазаревського.

Ця поезія навіяна Шевченкові віршем його друга В. Курочкіна «Для великих земли».

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

«Плач Ярославни» — два варіанти перекладу уривка із «Слова о полку Ігоревім», про повний переклад якого поет мріяв ще на засланні. Ярославна — дочка галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла, дружина новгород-сіверського князя Ігоря.

Перша редакція твору вперше надрукована у львівському журналі «Вечерниці» (1863, № 12), друга — в «Кобзарі» 1867 р.

Автографи обох редакцій — у «Більшій книжці».

1. Зигзиця — зозуля.

2. Каяла — річка, на якій відбувся 1185 р. нещасливий для Ігоревого війська бій зі степовими кочовиками-половцями. Є різні припущення щодо того, як тепер ця річка називається (р. Кальміус, р. Макатиха тощо).

3. Вої — воїни, військо.

4. Ладо — чоловік, подружжя, дружина.

5. Кобяк — половецький хан, захоплений у полон під час походу 1183 р. об'єднаного руського війська на чолі з київським князем Святославом Всеволодовичем.

6. Словутицю (Славутичу) — син слави, один з епітетів, який поєднували з Дніпром у старослов'янській поезії.

З ПЕРЕДСВІТА ДО ВЕЧОРА...

Це переклад іншого уривка із «Слова о полку Ігоревім». Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Буй-тур Всеволод — князь курський і трубчевський, брат Ігоря, що ходив разом з ним на половців. Буй-тур — тобто завзятий, сильний і хоробрий, як дикий бик (тур).

2. Стязі — стяги, військові знамена.

УМРЕ МУЖ ВЕЛІЙ В ВЛАСЯНИЦІ

Цей сатиричний вірш, написаний Шевченком з приводу смерті (1860) петербурзького митрополита Григорія, мракобіса, який уславився анекдотичними виступами проти прогресу.

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Власяниця — грубий одяг з кінського волоса, що його носили в давнину ченці.

2. Аскоченський, Віктор Ипатійович (1820—1879) — реакційний журналіст-письменник, видавець щотижневика «Домашняя беседа» (1858—1877).

3. Хомяков, Олексій Степанович (1804—1860) — російський письменник, поет і громадський діяч, один з ідеологів слов'янофільства. Як видно з цього вірша, Шевченко висміює реакційність його поглядів.

4. О юбкоборцеві восплач.— Юбкоборець — митрополит Григорій; він протестував проти виготовлення жіночого одягу з тканини, поцяткованої хрестиками, зажадав від петербурзького генерал-губернатора офіційної заборони. За це його висміяли і в «Колоколе» Герцена.

5. «Русская беседа»— слов'янофільський журнал, виходив у Москві в 1856—1860 рр.

СВІТЕ ЯСНИЙ! СВІТЕ ТИХИЙ!

Вперше надруковано в книжці О. Партицького «Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка» (Львів, 1872).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Багряниця — тут — у значенні парчевої матерії, з якої шили ризи, всілякі покривала для церковного вжитку тощо.

2. Явлені — так звані «чудотворні» ікони.

ЛИКЕРІ

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 5) з пропуском кількох рядків.

До «Більшої книжки» вірш переписаний рукою І. Лазаревського.

1. Ликера — Ликера Іванівна Полусмак, колишня кріпачка чернігівських поміщиків Макарових, на той час — вільнонаймана служниця знайомих Шевченка в Петербурзі. Шевченко мав намір побратися з Л. Полусмак. Карташевські, Макарови, Білозерські не радили поетові, бо вона, мовляв, нерівня, і настроювали дівчину проти нього. Це й відбилося у змісті твору.

Влітку 1860 р. Шевченко намалював портрет Ликери Полусмак.

БАРВІНОК ЦВІВ І ЗЕЛЕНІВ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1862, № 5).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Макаров, Микола Якович (1828—1899)— син чернігівського поміщика. У зв'язку із справою Петрашевського був заслany до Петрозаводська, згодом служив у міністерстві фінансів. У його сестри — В. Я. Карташевської — служила Л. Полусмак.

На 27—28 липня Шевченко призначив сватання. Однак воно не відбулося. Десь у середніх числах вересня між ними стався розрив. Під враженням цього Шевченко і написав свій вірш.

2. Недосвіт — ранковий мороз.

І АРХІМЕД, І ГАЛІЛЕЙ...

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Архімед — великий математик Стародавньої Греції (IV — III ст. ст. до н. е.).

2. Галілей — великий італійський вчений XVI—XVII ст. ст., що зазнав багато переслідувань від католицької церкви (мало не був спалений на вогнищі) за свої наукові праці, зокрема за поширення теорії обертання Землі навколо Сонця.

У вірші Шевченко проводить думку, що релігія, яка служить володарям світу — царям і королям,— дуже загальмувала суспільний розвиток людства. Однак царі і їх ідеологічна опора — релігія — будуть знищені і наша країна житиме в добрі і щасті.

Л. («Поставлю хату і кімнату...»)

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1860, № 5).

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Л.— Ликера Полусмак. Незважаючи на розрив, викинути її з серця відразу поет не міг, адже це була його остання спроба одружитись, створити свою сім'ю, про яку він так палко мріяв. Тепер його заповітна мрія стала тільки сном, минулим, про яке він говорить з винятковою щирістю і жалем.

САУЛ

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Саул — перший цар ізраїльсько-іудейського царства (XI ст. до н. е.), за біблійними легендами, прийшов до влади при підтримці пророка Самуїла. Біблійний сюжет про Саула переосмислюється Шевченком в плані гострої антисамодержавної сатири. Дехто в образі Саула бачить натяк на Миколу I.

2. Маги, бонзи, жерці — служителі культу різних релігій.

3. Пагода — буддійський храм.

4. Самуїл — за біблійною легендою, іудейський пророк.

5. Єлей *(грецьк.)* — як правило, оливкова (або взагалі рослинна) олія, що вживається для церковних потреб, зокрема, під час урочистих відправ.

6. Порфіра — див. примітку 30 до поеми «Марія».

7. Веніамінові внучата.— Саул походив з роду Веніаміна, молодшого сина біблійного пророка Іакова.

8. Давид — другий після Саула цар Ізраїлю.

ХОЧА ЛЕЖАЧОГО Й НЕ Б'ЮТЬ...

Вперше надруковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Сука.— Мова йде про вдову-імператрицю Олександру Федорівну, дружину Миколи I, матір Олександра II, що відзначалась особливо реакційними заходами. Цим віршем Шевченко відгукнувся на її смерть (померла 19 жовтня 1860 р.). Сатиричний портрет цього «солдата в спідниці» поет подав ще в поемі «Сон» (1844).

О ЛЮДИ! ЛЮДИ НЕБОРАКИ!

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 5) з пропусками деяких рядків.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Ідуть задрипані дівчата — вихованки дитячих притулків.

2. Женуть до матері байстрят.— Вірш написаний під враженням сцени, яку поет спостерігав під час похорону Олександри Федорівни; «отдать последний долг» вигнали і дівчаток з дитячих притулків, патроном яких була померла цариця.

ЯКОСЬ-ТО ЙДУЧИ УНОЧІ...

Вперше надруковано 1876 р. у «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

До «Більшої книжки» текст вірша записаний рукою І. Лазаревського.

1. Доїжджачі — панські слуги, на обов'язку яких було вигодовувати мисливських собак і водити їх на полювання. Шевченко мав тут на увазі панів, які підтримували політику царизму.

2. Апостольська брама — брама коло церкви Петра і Павла в Петропавловській фортеці на острові посеред Неви.

БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІ СВАРИ...

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф не зберігся. До «Більшої книжки» текст вірша записаний з помилками рукою І. Лазаревського.

1. Галагани — давній рід українських козацьких старшин. За часів Шевченка були багатими поміщиками-кріпосниками. З Григорієм Галаганом поет був особисто знайомий.

2. Киселі — давній український шляхетський рід. Адам Кисіль під час визвольної війни українського народу проти шляхет-

ської Польщі (1648—1654), зрадивши народ, був на службі в польського короля.

3. Кочубеї — давній рід українських старшин, поміщиків-кріпосників, що походив від татарина Кучук-бея. З офіцером князем П. Кочубеєм поет був особисто знайомий. Нагаями поет іменує Кочубеїв, щоб підкреслити їх татарське походження; нагаї — татарська народність (від імені Ногай). Нагаї (Ногай) — хан Золотої Орди, татарський полководець XIII ст., що відзначався своєю жорстокістю.

4. Роздавить вашого кумира...— тобто царя Олександра II.

Н. Т. («Великомученице кумо!»)

Вперше надруковано 1876 р. в «Кобзарі» (т. II), виданому в Празі.

Автограф — у «Більшій книжці».

1. Н. Т.— Надія Василівна Тарновська, знайома Шевченка з 1843 р.; сестра поміщика В. В. Тарновського, власника маєтку в с. Потоки на Київщині.

КУМА МОЯ І Я...

Вперше надруковано 1913 р. в ЗНТШ (т. 115, кн. 3).

Автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

1. Кума моя — Надія Василівна Тарновська.

2. В Петрополіському лабіринті...— тобто на вулицях Петербурга; Шевченко називає його Петрополісом.

3. Ходімо, куме в піраміду...— Тут йдеться, очевидно, про Петропавловський собор, в якому ховали російських імператорів (подібно до того, як у пірамідах ховали єгипетських фараонів).

4. Жрець Ізіди — єгипетський священик, служитель культу богині Ізіди. Ізіда — богиня родючості і материнства у давніх єгиптян.

5. Бортнянський, Дмитро Степанович (1751—1825) — відомий російський композитор, народився на Україні. З 1799 року був «директором вокальної музики і управителем придворної царської капели». Автор багатьох церковних музичних творів.

ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 5).

Автограф написаний олівцем на зворотній стороні автопортрета Шевченка; зберігається в центральному Державному музеї Т. Г. Шевченка (Київ).

Це останній Шевченків твір, поет писав його тяжкохворим, ледве стримуючи біль у грудях. Перша половина вірша написана 14 лю-

того, друга — 15 лютого 1861 р. А 26 лютого (ст. ст.) вранці серце великого поета перестало битися.

1. Л е т а — див. примітку 3 до поеми «Неофіти».

2. До Е с к у л а п а н а р а л е ц ь.— Ескулап (Асклепій), за античними віруваннями,— бог, який нібито повертав людям здоров'я. Пізніше — іронічна назва лікарів. Ходити «на ралець»— іти до когось з подарунком.

3. Х а р о н — міфічний перевізник душ померлих до підземного царства через річку Стікс.

4. П а р к а - п р я х а.— Парки, за античною міфологією,— богині людської долі, три сестри-бабусі, що пряли нитки людського життя; коли нитка обривалася,— людина вмирала. Звідси вислів: «На тонку пряде».

5. Ф л е г е т о н — річка, що нібито, як і Стікс, відділяє потойбічний світ, підземне царство від світу земного, сповненого людською суетою.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1848 р. . . . . 4—5

Сторінка автографа поезії «Думи мої, думи мої...» (1847). . 21

Т. Шевченко. Чигирин з Суботівського шляху. Акварель. 1845 р. . . . . 224—225

Т. Шевченко. Шхуни біля форту Кос-Арал. Акварель. 1849 р. . . . . 224—225

Т. Шевченко. Новопетровське укріплення з Хівинського шляху. Акварель. 1856—1857 рр. . . . . 224—225

Т. Шевченко. Серед товаришів на засланні. Сепія. 1851 р. 224—225

Т. Шевченко в останні місяці життя. Гравюра на сталі невідомого художника. . . . . 224—225

Титульна сторінка «Кобзаря» з дарчим написом Марку Вовчку 285

ЗМІСТ

Стор.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ. 1847—1861

В казематі 7
«Згадайте, братія моя...» 7
I. «Ой одна я, одна...» 7
II. «За байраком байрак...» 8
III. «Мені однаково, чи буду...» 9
IV. «Не кидай матері!» — казали...» 10
V. «Чого ти ходиш на могилу?..» 11
VI. «Ой три шляхи широкії...» 12
VII. Н. Костомарову 13
VIII. «Садок вишневий коло хати...» 14
IX. «Рано-вранці новобранці...» 15
X. «В неволі тяжко, хоча й волі...» 16
XI. Косар 16
XII. «Чи ми ще зійдемося знову?» 17
«Не спалося,— а ніч, як море...». 18
«Думи мої, думи мої...» 22
Княжна *(Поема)* 23
N. N. («Сонце заходить, гори чорніють...») 34
N. N. («Мені тринадцятий минало») 35
«Не гріє сонце на чужині...» 37
Сон («Гори мої високії...») 38
Іржавець 43
N. N. («О думи мої! о слово злая!») 46
Полякам («Ще як були ми козаками...») 47
Чернець 48
«Один у другого питаєм...» 51
«Самому чудно. А де ж дітись?» 52
«Ой стрічечка до стрічечки...» 53
Хустина 54
А. О. Козачковському 56
Москалева криниця 60
«То так і я тепер пишу...» 68
«А нумо знову віршувать» 69
Варнак 70
«Ой гляну я, подивлюся...» 75
«У бога за дверми лежала сокира...» 76
«Та не дай, господи, нікому...» 78
Царі 79
«Добро́, у кого є госпо́да...» 86
Титарівна 87
«Ну що б, здавалося, слова...» 93
«Мов за подушне, оступили...» 95
П. С. («Не жаль на злого, коло його...») 96
Г. З. («Немає гірше, як в неволі...») 97
«Якби зустрілися ми знову...» 99
Марина 100
Пророк 109
Січі 110

«Меж скалами, неначе злодій...» 111
«І небо невмите, і заспані хвилі...» 116
«І виріс я на чужині...» 117
«Не для людей, тієї слави...» 119
«Коло гаю, в чистім полі...» 120
«Якби мені черевики...» 122
«І багата я...» 123
«Полюбилася я...» 124
«Породила мене мати...» 125
«Ой я свого чоловіка...» 126
«Ой виострю товариша...» 127
«По улиці вітер віє...» 128
«Ой сяду я під хатою...» 129
«Закувала зозуленька...» 130
Швачка 131
«Ой не п'ються пива-меди...» 133
«На улиці невесело...» 134
«У тієї Катерини...» 135
«Із-за гаю сонце сходить...» 137
«Ой пішла я у яр за водою...» 138
«Не так тії вороги...» 139
«Ой люлі, люлі, моя дитино...» 140
«Ой чого ти почорніло...» 141
«Туман, туман долиною...» 142
«У неділеньку у святую...» 143
«У перетику ходила...» 145
«У неділеньку та ранесенько...» 146
«Не тополю високую...» 147
«Утоптала стежечку...» 148
«І широкую долину...» 149
«Навгороді коло броду...» 150
«Якби мені, мамо, намисто...» 151
«Не хочу я женитися...» 152
Чума 154
«І знов мені не привезла...» 156
«В неволі, в самоті немає...» 157
«Ой умер старий батько...» 158
«Не вернувся із походу...» 159
«У Вільні, городі преславнім...» 160
«Заступила чорна хмара...» 163
«Не додому вночі йдучи...» 166
«Неначе степом чумаки...» 168
Сотник 169
«За сонцем хмаронька пливе...» 183
«Як маю я журитися...» 184
«Нащо мені женитися?» 185
«Ой крикнули сірії гуси...» 186
«Якби тобі довелося...» 187
«Заросли шляхи тернами...» 190
«Зацвіла в долині...» 191
«У нашім раї на землі...» 192
«На великдень, на соломі...» 195
«Було, роблю що, чи гуляю...» 196

«Буває, іноді старий...» 197
«Хіба самому написать...» 198
«Дурні та гордії ми люди...» 200
«І золотої, й дорогої...» 201
«Ми вкупочці колись росли...» 202
«Готово! Парус розпустили...» 204
«Ми восени такі похожі...» 205
«Лічу в неволі дні і ночі...» (1850) 207
«Лічу в неволі дні і ночі...» (1850—1858) 210
«Ми заспівали, розійшлись...» 211
«Не молилася за мене...» 212
Петрусь *(Поема)* 214
«Мені здається, я не знаю...» 220
«Якби ви знали, паничі...» 222
«Буває, в неволі іноді згадаю...» 224
«І станом гнучим, і красою...» 228
«Огні горять, музика грає...» 230
«Чи то недоля та неволя...» 231
«На батька бісового я трачу...» 232
«І досі сниться: під горою...» 233
«Мій боже милий, знову лихо!..» 234
Москалева криниця *(Поема)* 235
Неофіти *(Поема)* 246
Юродивий 261
Доля 264
Муза 265
Слава 266
Відьма *(Поема)* 267
Сон («На панщині пшеницю жала...») 281
«Я не нездужаю, нівроку...» 282
Подражаніе 11 псалму 283
Марку Вовчку 284
Ісаія. Глава 35 285
N. N. («Така, як ти, колись лілея...») 288
Невольник *(Поема)* 289
«Ой по горі роман цвіте...» 303
«Ой маю, маю я оченята...» 307
Сестрі 308
«Колись дурною головою...» 309
«Якби то ти, Богдане п'яний...» 310
«Во Іудеї во дні они...» 311
Марія *(Поема)* 313
Подражаніе Едуарду Сові 332
Подражаніе Іезекіїлю. Глава 19 333
Осії. Глава XIV 335
«Дівча любе, чорнобриве...» 337
«Ой діброво — темний гаю!» 338
Подражаніе сербському 339
Молитва 340
«Царям, всесвітнім шинкарям...» 340
«Царів, кровавих шинкарів...» 340
«Злоначинающих спиній...» 340
«Колись-то ще, во время оно...» 342

«Тим неситим очам...» 343
Плач Ярославни
(Раніша редакція) 344
(Остання редакція) 345
«З передсвіта до вечора...» 346
«Умре муж велій в власяниці» 347
Гімн черничий 348
«Над Дніпровою сагóю...» 349
«Росли укупочці, зросли...» 350
«Світе ясний! Світе тихий!» 351
Ликері 352
«Барвінок цвів і зеленів...» 353
«І Архімед, і Галілей...» 354
Л. («Поставлю хату і кімнату...») 355
«Не нарікаю я на бога...» 356
Саул 357
«Минули літа молодії...» 360
«Титарівна-Немирівна...» 361
«Хоча лежачого й не б'ють...» 362
«І тут, і всюди — скрізь погано» 363
«О люди! люди небораки!» 364
«Якби з ким сісти хліба з'їсти...» 365
«І день іде, і ніч іде» 366
«Тече вода з-під явора...» 367
«Якось-то йдучи уночі...» 368
«Бували войни й військовії свари...» 369
Н. Т. («Великомученице кумо!») 370
«Зійшлись, побрались, поєднались...» 371
«Кума моя і я...» 372
«Чи не покинуть нам, небого...» 373

Примітки 375

Список ілюстрацій 411

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Сочинение в пяти томах, т. II

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

❋

Редактор *М. Ф. Вишневський*
Художник *П. Т. Вишняк*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *С. І. Шевцова*

Виготовлено
на Харківській книжковій ф-ці ім. М. В. Фрунзе
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

❋

Здано на виробництво 4/XI 1969 р. Підписано до друку 31/VII 1970 р.
Папір № 1. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Фізичн. друк. арк. 13,0.
Умовн. друк. арк. 21,84+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 19,005. Ціна 82 коп.
Замовл. 9-488. Тираж 65 000.